

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Γιώργος Πρέκας

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Οι ιστορίες που λένε τα αστέρια: ο ρόλος του μύθου στα *Αστρονομικά* του Μανίλιου

ΑΘΗΝΑ 2018

Γιώργος Πρέκας

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Οι ιστορίες που λένε τα αστέρια: ο ρόλος του μύθου στα *Αστρονομικά* του Μανίλιου

ΕΠΟΠΤΡΙΑ: Σ. Παπαϊωάννου

ΕΠΙΤΡΟΠΗ: Μ. Γκαράνη

Α. Μιχαλόπουλος

ΑΘΗΝΑ 2018

Περιεχόμενα

Περιεχόμενα.....	3
1. Εισαγωγή.....	4
2. Κύριο Μέρος.....	8
1.α) Ανάμεσα στα αστέρια, η Λύρα	8
β) Ο Ορφέας και η κάθοδος απ' τα Γεωργικά στις Μεταμορφώσεις	16
2.α) Φαέθων: το παιδί που θαυμάζει τ' άστρα	21
β) Ο γιος του Ήλιου και η ύβρις σε Λουκρήτιο και Οβίδιο	34
γ) Πλάι στη φωτιά, το νερό: ο Δευκαλίων.....	40
δ) Υπό τον αστερισμό του Ηνιόχου	45
i Ο Σαλμωνέας ως κάλπικος θεός.....	45
ii Βελλεροφόντης: <i>per signa volantem</i>	47
3. Χοῦς εἴ καί εἰς χοῦν ἀπελεύσει.....	50
α) Τα παιδιά της οργισμένης Γης	50
β) Ο Γίγαντας που εκπόρθησε τον ουρανό	54
γ) Το Πήλιο, η Όσσα, και ο Όλυμπος.....	59
δ) Τυφώνας.....	62
i οι Μεταμορφώσεις του Δωδεκάθεου	63
ii Εγώ στο νερό, εσύ στ' αστέρια	65
3. Συμπεράσματα	69
Βιβλιογραφία	72

1. Εισαγωγή

Στόχος της παρούσας μελέτης είναι να ερευνήσει ποιον ρόλο διαδραματίζει η παρουσία του μύθου στα *Αστρονομικά* (λατ. *Astronomica*) του Μανίλιου. Το ποίημα, αποτελούμενο από 5 βιβλία, θεωρείται το πρώτο εκτεταμένο και ολοκληρωμένο σύγγραμμα αστρολογίας που διαθέτουμε¹. Μέσα στα εξειδικευμένα επιστημονικά –για τα δεδομένα της εποχής– θέματα, επιφοιτίζουν στοιχεία από τη μυθολογία τα οποία αρχικά φαίνονται να μην ευθυγραμμίζονται με το πνεύμα και τον στόχο των *Αστρονομικών*.

Δε γνωρίζουμε πότε ακριβώς γεννήθηκε και πέθανε ο Μάρκος Μανίλιος. Αυτό, όμως, που γνωρίζουμε με βεβαιότητα είναι πως συνέθεσε αν όχι ολόκληρο το ποίημα, σίγουρα ένα μεγάλο μέρος του, όταν ο Οκταβιανός Αύγουστος βρισκόταν εν ζωή. Επίγονος των ποιητών που ήκμασαν κατά την αυγούστεια περίοδο, ο Μανίλιος φαίνεται να ένιωθε έντονη την ανάγκη να διεκδικήσει για τον εαυτό του περίοπτη θέση στο βάθρο της λογοτεχνίας. Έχοντας επίγνωση ότι συναγωνίζεται σπουδαίους δημιουργούς πριν από αυτόν, είχε γνώση πως θα έπρεπε να προσφέρει κάτι εξαιρετικά αξιόλογο και ταυτόχρονα διαφορετικό. Έτσι επέλεξε το δύσκολο θέμα της αστρολογίας για το έργο του, και σε συνδυασμό με την επιλογή του ποιητικού λόγου, επιχειρεί να εδραιωθεί στην παράδοση των γραμμάτων. Όπως υποστηρίζει και ο ίδιος στο έργο του (1.113-14), η δυσκολία του εγχειρήματος και το γεγονός ότι αυτός αναλαμβάνει πρώτος να το φέρει σε πέρας, θα γίνουν οι φορείς που θα τον καταξιώσουν. Έχει υπόψιν τους προγενέστερους του και τους υπαινίσσεται περισσότερο ή λιγότερο φανερά, προσπαθώντας παράλληλα να τους υπερβεί, δανειζόμενος συχνά «όπλα» απ' το δικό τους οπλοστάσιο. Έτσι βλέπουμε εικόνες και μοτίβα τετριμμένα να χρησιμοποιούνται με τέτοιο τρόπο, ώστε να ανανεώνονται δημιουργικά, όπως η ποιητολογική εικόνα του άρματος, το οποίο στον Μανίλιο είναι ιπτάμενο, ώστε να του επιτρέπει να προσεγγίζει το πεδίο έρευνάς του. Ο Μανίλιος είναι ένας ποιητής με έντονο το στοιχείο της αυτοαναφορικότητας και της καλλιμαχικής αυτοσυνειδησίας. Όπως ο ίδιος λέει (3.26-30), θα ήταν εύκολο να γράψει ποίηση με μυθολογικό περιεχόμενο.

¹ Volk (2009) 5.

Στο ίδιο πνεύμα ανανέωσης τυπικών μοτίβων, ο Μανίλιος δεν επιλέγει το θέμα του, αλλά ο ίδιος επιλέγεται από αυτό. Ο ουρανός τού αναθέτει να συνθέσει αστρολογική ποίηση. Ο Μανίλιος έτσι ανάγεται στον ρόλο του «αποστόλου» που ο θεός τον εμπιστεύεται να κοινωνήσει την αλήθεια στους ανθρώπους μέσα από το έργο του. Ο κόσμος που απεικάζει είναι φαταλιστικός, και το πεπρωμένο του κάθε ανθρώπου αναγιγνώσκεται στους αστέρες. Προορισμός του είναι να αποκαλύψει στους ανθρώπους τον τρόπο να γνωρίσουν τη δική τους. Η αστρολογία είναι η σπουδή που ξεκλειδώνει τα μυστικά του σύμπαντος, το οποίο συνέχεται από την πρόνοια του θεού. Τέτοιες ιδέες περί θεϊκής μέριμνας και μοιρολατρίας απηχούν σίγουρα το δόγμα της Στοάς, αν και δε συμφωνούν όλοι οι μελετητές για το εάν ο Μανίλιος ήταν πράγματι Στωικός, μιας και το ποίημα φαίνεται επηρεασμένο και από άλλα ρεύματα, όπως τον Ερμητισμό ή τον Πυθαγορισμό.

Σίγουρα, πάντως, βασικός άξονας στο έργο είναι η περίοπτη θέση που ο Μανίλιος επιφυλάσσει για την έννοια του «ουρανού». Ο ουρανός (πολλές φορές ταυτίζεται με τον θεό, τη φύση, ή τη *ratio*) αποτελεί τη σπουδαιότερη έννοια στο ποίημα, εφόσον το πεδίο της αστρολογίας είναι συνυφασμένο με αυτόν. Οι προγενέστεροι ποιητές, αυτοί που ασχολήθηκαν με το θέμα των *καταστερισμών*, τη μεταμόρφωση, δηλαδή, κάποιου όντος σε αστερισμό, σφάλλουν (2.37-38), επειδή προσεγγίζουν τις αφηγήσεις τους απλώς ως ιστορίες που συνέβησαν κάποτε στη γη και των οποίων –συνήθως– ο πρωταγωνιστής μετατράπηκε σε αστερισμό. Μια τέτοια οπτική, όμως, απαξιώνει τον ουρανό.

Έτσι, ο αναγνώστης έρχεται ενώπιον ενός εύλογου ερωτήματος: Γιατί ο Μανίλιος, που απορρίπτει την ποίηση μυθολογικού περιεχομένου ως εύκολη και το θέμα των καταστερισμών ως ασύμφωνο με την ιδεολογία του, ο ίδιος εντάσσει μέσα στο έργο του μύθους; Η παρούσα μελέτη φιλοδοξεί να απαντήσει σε αυτό το ερώτημα, αποδεικνύοντας πως τα μυθολογικά στοιχεία στα *Αστρονομικά* υπάρχουν για τρεις βασικούς λόγους: Αρχικά, βοηθούν τον Μανίλιο να ενισχύσει τη δική του εικόνα ως πρωτοπόρου ποιητή-προφήτη (*vates*) που μεσολαβεί μεταξύ θεού και ανθρώπων. Επίσης, ερειδόμενος κυρίως σε αφηγήσεις προγενέστερων ποιητών, τις χρησιμοποιεί για να δημιουργήσει μια σχέση σύγκρισης μέσα από την οποία υπογραμμίζεται η δική του πρωτοτυπία. Τέλος, ο μύθος, αρμονικά ενταγμένος στην ιδεολογία του έργου, αποτελεί καθρέφτη που την αντανακλά και έτσι, η ιδεολογία γίνεται πιο εύληπτη και πιο σαφής.

Οι περιπτώσεις που θα μας απασχολήσουν είναι, με τη σειρά, αυτές του Ορφέα, του Φαέθοντα, και των Γιγάντων. Οι εν λόγω μύθοι παρουσιάζονται στο πλαίσιο πιο σύνθετων αφηγηματικών ενοτήτων, οι οποίες ενσωματώνουν και άλλες, «ήσσονες» μυθολογικές μορφές με κοινά χαρακτηριστικά, όπως θα φανεί στη συνέχεια κατά την παρουσίαση της μεθοδολογίας. Ο Ορφέας και ο Φαέθων ως μεμονωμένοι ήρωες αξιοποιούνται περισσότερο από τον Μανίλιο για την οικοδόμηση της ποιητολογικής του εικόνας, ενώ οι Γίγαντες ως πλήθος χρησιμοποιούνται από τον ποιητή κυρίως για φιλοσοφικούς-ιδεολογικούς σκοπούς. Η μελέτη μου ξεκινά από τον Ορφέα και συνεχίζει με τον Φαέθοντα, παρόλο που στο ποίημα μετά τον Ορφέα ακολουθούν οι Γίγαντες, και έπεται στη συνέχεια ο Φαέθων. Οι τρεις αυτοί μύθοι έχουν επιλεγεί με κριτήριο την έκταση και τη σπουδαιότητα που φαίνεται να κατέχουν στο ποίημα. Το γνωστότερο και πιο εκτενές μυθολογικό *excursus* του έργου, ο Περσέας και η Ανδρομέδα στο 5^ο βιβλίο, δεν εξετάζεται πρώτον για λόγους έκτασης της εργασίας, και δεύτερον επειδή η έρευνα το έχει πραγματευτεί ήδη σχετικά εκτενώς, ιδιαίτερα σε σύγκριση με τους υπό εξέταση μύθους.

Όσον αφορά στη μεθοδολογία, σε κάθε περίπτωση εξετάζονται αρχικά τα χωρία των *Αστρονομικών* που σχετίζονται άμεσα ή έμμεσα με τον υπό πραγμάτευση μύθο, και τα οποία, όπου κρίνεται σκόπιμο, συσχετίζονται με προγραμματικές δηλώσεις ή άλλα αποσπάσματα τα οποία βοηθούν στην ερμηνεία τους. Ακόμη, γίνεται σύγκριση με τα έργα που ο ποιητής χρησιμοποιεί ως πρότυπα, για να κατανοηθεί πληρέστερα η μεταξύ τους σχέση, οι διακειμενικοί υπαινιγμοί, η διαφοροποίηση του Μανίλιου.

Η εργασία διαρθρώνεται στις εξής ενότητες και υποενότητες: 2.1.α) «Ανάμεσα στα αστέρια, η Λύρα», όπου μελετάται το κείμενο των *Αστρονομικών* που σχετίζεται με τον μύθο του Ορφέα, καθώς και άλλα αποσπάσματα από το έργο που δομούν την εικόνα του θεόπνευστού τραγουδιστή-ποιητή, 2.1.β) «Ο Ορφέας και η *κάθοδος* απ' τα Γεωργικά στις *Μεταμορφώσεις*», όπου μελετάται η σχέση που υπάρχει ανάμεσα στο έργο του Μανίλιου και στα πρότυπά του, κυρίως ως προς τη σπουδαιότητα του μουσικού οργάνου της λύρας και της θεματικής του έρωτα.

Στη συνέχεια έπεται η ενότητα 2.2.α) «Φαέθων: το παιδί που θαυμάζει τα άστρα», η οποία καταπιάνεται με τα σχετικά με τον Φαέθοντα αποσπάσματα των *Αστρονομικών*, καθώς και με τα χωρία που δομούν την ποιητολογική εικόνα του ιπτάμενου άρματος, 2.2.β) «Ο γιος του Ήλιου και η ύβρις σε Λουκρήτιο και Οβίδιο»,

όπου εξετάζεται το πώς απεικονίζεται ο Φαέθων στο *De Rerum Natura* και στις *Μεταμορφώσεις* συγκριτικά με τα *Αστρονομικά*, στα οποία φαίνεται να υπάρχει στάση συμπάθειας και απενοχοποίησης του ήρωα. Ακολουθεί η υποενότητα 2.2.γ) «Πλάι στη φωτιά, το νερό: ο Δευκαλίων», η οποία εντάσσεται στο σώμα της εργασίας διότι συνάπτεται μαζί με τον μύθο του Φαέθοντα στο 4^ο βιβλίο, όπως και στον Λουκρήτιο, και αξιολογείται φιλοσοφικά και μεταποιητικά. Η υποενότητα 2.2.δ) «Υπό τον αστερισμό του Ηνιόχου» πραγματεύεται δύο ακόμα πρόσωπα της μυθολογίας, τον Σαλμωνέα, και τον Βελλεροφόντη, που λόγω της παρουσίας του μοτίβου της πτήσης/ιπτάμενου άρματος και σε αυτές τις περιπτώσεις, κρίνεται σκόπιμο να εξεταστούν μαζί με τον Φαέθοντα: 2.2.δ)i «Ο Σαλμωνέας ως κάλπικος θεός», και 2.2.δ.)ii «Βελλεροφόντης: *per signa volantem*», αντίστοιχα.

Τέλος, η ενότητα 2.3. «Χοῦς εἴ καί εἰς χοῦν ἀπελεύσει», που αφορά τον μύθο των Γιγάντων, υποδιαιρείται στις ακόλουθες υποενότητες 2.3.α) «Τα παιδιά της οργισμένης Γης», όπου μελετώνται τα σχετικά με τη Γιγαντομαχία χωρία των *Αστρονομικών*, το πώς η συμπεριφορά των Γιγάντων αποτελεί παράδειγμα ανοσιότητας στο έργο, 2.3.β) «Ο Γίγαντας που εκπόρθησε τον ουρανό», όπου εξετάζεται η εικόνα του Επίκουρου ως Γίγαντα στο *De Rerum Natura* και πώς ανταποκρίνεται σε αυτή ο Μανίλιος, 2.3.γ) «Το Πήλιο, η Όσσα, και ο Όλυμπος», όπου μελετάται ο τρόπος που παρουσιάζουν ο Βιργίλιος και ο Οβίδιος τη Γιγαντομαχία. Συνεχίζοντας, έπεται η υποενότητα 2.3.δ) «Τυφώνας», όπου εξετάζεται ο τρόπος με τον οποίο εξεικονίζεται στα *Αστρονομικά* ο Τυφώνας, ο οποίος συγκαταλέγεται στους Γίγαντες, 2.3.δ)i «οι *Μεταμορφώσεις* του Δωδεκάθεου», όπου γίνεται αναφορά στις *Μεταμορφώσεις* του Οβιδίου και στην εκεί παράδοση που θέλει τους θεούς του Ολύμπου να τρέπονται σε φυγή μεταμορφωμένοι σε ζώα προκειμένου να σωθούν από τον Τυφώνα, και, τελευταία, 2.3.δ)ii «Εγώ στο νερό, εσύ στα αστέρια», στην οποία εξετάζονται δύο χωρία στα οποία ο Μανίλιος αναφέρεται σε αυτή την παράδοση της μεταμόρφωσης σε σχέση, όμως, μόνο με την Αφροδίτη, και πώς αυτή συνδέεται με το ζώδιο των Ιχθύων και τους *Fasti*.

2. Κύριο Μέρος

1.α) Ανάμεσα στα αστέρια, η Λύρα

*Αστρονομικά 1.1-7:*²

Carmine divinas artes et conscia fati
sidera diversos hominum variantia casus,
caelestis rationis opus, deducere mundo³
aggredior primusque novis Heliconam movere 5
cantibus et viridi nutantis vertice silvas
hospita sacra ferens nulli memorata priorum.

*Με το τραγούδι επιχειρώ να κατεβάσω από τον ουρανό
τις θεϊκές τέχνες και τους αστέρες, γνώστες της μοίρας,
που διαφοροποιούν τις ποικίλες τύχες των ανθρώπων,
το έργο της ουράνιας λογικής, και πρώτος να συγκινήσω
με τραγούδια καινούργια τον Ελικώνα και τα δέντρα που νεύουν με την πράσινη
κορυφή τους, κουβαλώντας εγώ αλλιώτικες προσφορές,
που κανείς πριν από μένα δεν έχει αναφέρει.*

Η πρώτη λέξη του πρώτου στίχου των *Αστρονομικών*, *carmine*, δηλώνει τη λογοτεχνική υπόσταση και μορφή του έργου, δηλαδή, τον ποιητικό λόγο. Η πρώτη λέξη του δεύτερου στίχου, *sidera*, δηλώνει το αντικείμενο του ποιήματος, τους αστέρες· με άλλα λόγια, την αστρολογία. Ο συνδυασμός της συγκεκριμένης θεματικής και της ποιητικής έκφρασης επιτρέπει στον Μανίλιο να διεκδικήσει τον ρόλο του πρωτοπόρου και ριζοσπάστη στη ρωμαϊκή ποιητική παράδοση⁴ (*Αστρ.* 1.5 *primus*, 1.5-6 *novis* [...] *cantibus*, 1.7 *nulli memorata priorum*).

Αν το *movere* του πέμπτου στίχου μεταφραστεί όχι ως «συγκινώ», αλλά ως «κινώ», το κείμενο φαίνεται να εικονίζει τον Μανίλιο να *κινεί* με τα τραγούδια του τα δάση (1.5-6):

aggredior primusque novis Heliconam **movere**
cantibus et viridi nutantis vertice **silvas**.

² Τα χωρία των *Αστρονομικών* είναι παρμένα από την έκδοση του Goold, ο οποίος έχει υπόψη του το κείμενο της Teubner.

³ Η λέξη *mundus* στον Μανίλιο ισοδυναμεί με τη λέξη *caelum*. Η ίδια χρήση απαντά και στα *Aratea* του Κικέρωνα. Βλ. Liuzzi (1995) *ad loc.* 3 *mundus*.

⁴ Flammini (1990) 37.

Οι λέξεις *movere*, *cantibus* και *silvas* βρίσκονται σε στρατηγικά σημεία των δύο στίχων· στο τέλος του πέμπτου στίχου, στην αρχή και στο τέλος του έκτου αντίστοιχα, έλκοντας την προσοχή του αναγνώστη.

Στο μυαλό του μέσου Ρωμαίου, ο οποίος γνωρίζει ότι το ρήμα *movere* διατηρεί ταυτόχρονα και τις δύο σημασίες, η εικόνα του ποιητή που με το τραγούδι του κινεί και συγκινεί τα δάση ανακαλεί αυτόματα τον Ορφέα⁵, ο οποίος παραδοσιακά στη λογοτεχνία παρουσιάζεται να έχει την ικανότητα να συγκινεί τα ζώα και να κινεί την άψυχη ύλη, όπως τις πέτρες, και τα φυτά⁶.

Ο Μανίλιος αξιοποιεί την *persona* του Ορφέα στην οικοδόμηση της δικής του εικόνας ως ποιητή. Με το τραγούδι του έλκει εκτός τροχιάς και προς τη γη τους αστέρες⁷, οι οποίοι γνωρίζουν το ανθρώπινο πεπρωμένο. Μάλιστα το ρήμα που χρησιμοποιείται είναι το (1.3) *deducere*, που αποτελεί μεταποιητικό όρο και παραπέμπει γενικώς στον Καλλίμαχο⁸, στον Οβίδιο⁹, και, ειδικότερα, ενταγμένος στην εικονοποιία του συγκεκριμένου προοιμίου, στον Βιργίλιο.¹⁰ Ο όρος *carmine*, επίσης,

⁵ Schrijvers (1989) 146.

⁶ Για τον Ορφέα γενικώς βλ. Απολλ. Βιβλ. 1.3. 2, 9. 16. 25, Απ. Ροδ. Αργ. 1.23-24, 4. 891-909, Βιρ. Γεω. 4. 453-527, Οβ. Μετ. 10. 1-105, 11.1-66.

⁷ Η εικόνα ανακαλεί μαγικές πρακτικές. Οι μάγισσες της Θεσσαλίας ήταν φημισμένες για την ικανότητά τους να έλκουν τη Σελήνη, Ogden (2002) 236-40, Hill (1973) 221-38. Μόνο ως αρχική εντύπωση δημιουργείται η εικόνα του Μανίλιου ως μάγου που με επιθετικό τρόπο έλκει τους αστέρες. Ήδη στους στίχους 1.11-12 πληροφορούμαστε ότι το σύμπαν επιθυμεί το ίδιο να αποκαλυφθεί μέσα από το *carmen* του ποιητή. Βλ. Volk (2001) 223-24.

⁸ Το *deducere* παραπέμπει στο *deductum*, που αποτελεί τον ρωμαϊκό αντίστοιχο προσδιορισμό του καλλιμαχικού *λεπτός* και *λεπταλέος* (π.χ. Καλλ. Αιτ. 24 Pf. Μοῦσαν δ' ὠγαθὲ λεπταλέην). Βλ. Barchiesi (2011) 518.

⁹ Στο προοίμιο των *Μεταμορφώσεων* ο Οβίδιος χρησιμοποιεί το καλλιμαχικό *carmen deductum* (Μετ.1.4 *ad mea perpetuum deducite tempora carmen*). Το (Αστρ.1.1) *carmine* (1.3) *deducere* του Μανίλιου στο πρώτο προοίμιο του έργου του μας παραπέμπει, λογικά, στην αφετηρία των *Μεταμορφώσεων*, όπως εξάλλου συμβαίνει και με το τρίτο προοίμιο, αν και εκεί σαφέστερα (3.1 *In nova*, 3.4 *in carmina ducere*). Βλ. Wheeler (2009) 153.

¹⁰ Οι λέξεις (Αστρ. 1.1) *carmine* και (1.3.) *deducere* παραπέμπουν στην *Εκλογή* 6 και στο (6.5) *deductum dicere carmen* που απευθύνει ο Απόλλων (6.3 *Cynthius*) στον Τίτυρο. Ο Μανίλιος με τη σειρά του θα τραγουδήσει *Phoebo modulante* (1.19). Στην ίδια *Εκλογή* ο Λίνος, διάσημος κιθαρωδός και γιος του Ορφέα, παρουσιάζεται να συνδυάζει τη μουσική και τη φύση με μαγικό τρόπο, θυμίζοντας τον Ορφέα (6.70-71), *ille solebat/ cantando rigidas deducere montibus ornos* (εκείνος συνήθιζε τραγουδώντας να οδηγεί τις άκαμπτες μελιές προς τα βουνά). Στην *Εκλογή* 8, όπου ο *Alphesiboeus* πραγματεύεται τη μαγική δύναμη των *carmina*, διαβάζουμε (8. 69-71): *carmina vel caelo possunt deducere lunam,/ carminibus Circe socios mutavit Ulixi,/ frigidus in pratis cantando rumpitur anguis* (τα τραγούδια μπορούν ακόμα και το φεγγάρι να κατεβάσουν απ' τον ουρανό, με τραγούδια η Κίρκη μεταμόρφωσε τους συντρόφους του Οδυσσέα, με το τραγούδι σκάει το ψυχρό φίδι στα λιβάδια). Ο Μανίλιος φαίνεται να είχε αυτά τα τρία χωρία στο μυαλό του, όταν ισχυρίζεται πως θα κατεβάσει τα αστέρια απ' τον ουρανό με το τραγούδι του: (1.1) *carmine* [...] (1.2) *sidera* [...] (1.3) *deducere mundo*. Η σύνδεση με την εικονοποιία του Ορφέα που ήδη επισημάνθηκε (1.5-6), υπάρχει και στον Βιργίλιο (6.30): *miratur et Ismarus Orpheu*. Επίσης, στην *Εκλογή* 4, την περισσότερο αστρολογική, το τραγούδι του Βιργιλίου, εάν η προσευχή του εισακουστεί, θα ξεπεράσει ακόμα και του Ορφέα, του Λίνου, ή του Απόλλωνα (4.55-57). Βλ. Wilson

Ο Μανίλιος που έχει προσδώσει στον εαυτό του ορφικές δυνάμεις, τις αξιοποιεί για να αναφερθεί στο αντικείμενο της ποίησής του, την αστρολογία. Γι' αυτόν τον λόγο, τις επεκτείνει και έλκει όχι μονάχα δάση ή βράχους, αλλά τους αστέρες. Όπως αναφέραμε, ο Μανίλιος διεκδικεί πρωτοτυπία για το έργο του, και λίγο αργότερα επανέρχεται με μεγαλύτερη έμφαση σε αυτή του τη στάση (1.20-24):

*Δύο ιερά λάμπουν μπροστά μου με αναμμένες φωτιές.
Σε δύο ναούς προσεύχομαι, περιστοιχισμένος από διπλή φλόγα·
του τραγουδιού και της φύσης: τον ποιητή που τραγουδά
με σταθερά μέτρα, τον περικυκλώνει ο κόσμος
με την απέραντη ουράνια σφαίρα και μόλις που επιτρέπει
στον πεζό λόγο να χωρά στα δικά του περιγράμματα.*

10

Αναφορά στον μύθο του Ορφέα¹⁴ γίνεται αργότερα στο 1^ο βιβλίο (1.324-30), όταν ο Μανίλιος πραγματεύεται τους βόρειους αστερισμούς (1.275-372). Ο Ορφέας βέβαια δεν είναι αστερισμός, είναι, όμως, η λύρα του.

et Lyra diductis per caelum cornibus inter
sidera conspicitur, qua quondam ceperat Orpheus 325
omne quod attigerat cantu, manesque per ipsos
fecit iter domuitque infernas carmine leges.
hinc caelestis honos similisque potentia causae:
tunc silvas et saxa trahens nunc sidera ducit
et rapit immensum mundi revolubilis orbem. 330

*Και η Λύρα φαίνεται με τα κέρατά της απλωμένα¹⁵
ανάμεσα στ' αστέρια, με την οποία κάποτε ο Ορφέας
αιχμαλώτιζε ό,τι άγγιζε με τη μουσική του, και μέσα απ' τις ίδιες
τις ψυχές άνοιξε δρόμο και δάμασε με το τραγούδι του
τους νόμους του κάτω κόσμου. Ως εκ τούτου η ουράνια τιμή
και η παρόμοια δύναμη της προέλευσής της: τότε δέντρα και βράχια,
τώρα αστέρια οδηγεί έλκοντάς τα, και τραβά μαζί της
την πελώρια σφαίρα του περιστρεφόμενου ουρανού.*

Ως αστερισμός πλέον, η λύρα του Ορφέα δίνει την αφορμή στον Μανίλιο να αναφερθεί στον αντίστοιχο μύθο¹⁶. Ο ήρωας άνοιξε δρόμο (1.327 *fecit iter*) μέσα από τις ψυχές του κάτω κόσμου και δάμασε τους υποχθόνιους νόμους με το τραγούδι του (1.327 *carmine*). Ο Ορφέας παρουσιάζεται ως πρωτοπόρος που χαράσσει νέα κατεύθυνση με την κατάβασή του, ακολουθώντας δική του πορεία, φρασεολογία που απηχεί τον καλλιμαχικό *άτριπτο κέλευθο* (Καλλ. Αιτ. 27-28). Ο Μανίλιος στη συνέχεια μετατοπίζει ξανά την προσοχή του στη Λύρα (1.328), την οποία αντιμετωπίζει ως έμψυχο ον¹⁷.

Volk (2004) 38-46 υπερασπίζεται τη γνησιότητα του χωρίου). Για τη σημασία του όρου *vates* στον Οράτιο, βλ. Newman (1967) 43 κ.ε.

¹⁴ Γενικώς για τον Ορφέα βλ. Σιμωνίδης, fr. 567, Πίνδαρος, *Πυθ.* 4.176-77, *Αισχ. Αγ.* 1629-30, *Ευρ. Β.* 560-4, *Ιφ. Αυλ.* 1211-14, *Ρήσος* 43-4, Πλ. *Συμ.* 179b-d, *Απολλ. Αργ.*, *Απολλοδ.* 1.3.2, 1.9.16, 1.9.25, 2.4.9, *Διοδ. Σικ.* 1.23, 1.96, 3.65, 4.25, *Παυσ.* 9.17.7, 9.27.2, 9.30.4-12, 10.7.2, 10.30.6-7, *Βιργ. Γεω.* 4.453-503, *Culex* 268-95, *Οβ. Μετ.* 10.1-85, 11.1-8.

¹⁵ Για το σχήμα, την προέλευση και γενικώς την ιστορία του μουσικού οργάνου βλ. Sachs (1943) 218-20, 229, West (1992) 49-70, Landels (2000) 47-68.

¹⁶ Ο καταστερισμός της λύρας του Ορφέα δεν αναφέρεται ούτε στον Οβίδιο ούτε στον Βιργίλιο, τα δύο βασικά μοντέλα του Μανίλιου για το επεισόδιο (βλ. στη συνέχεια). Ο Ερατοσθένης και ο μεταγενέστερος του, Υγίνος, αναφέρουν πως μετά τον θάνατο του Ορφέα, ο Δίας, κατόπιν παράκλησης των Μουσών, καταστέρισε τη λύρα. *Ερατ. Κατ.* 24. 5-7 *αἱ δὲ Μοῦσαι [...] τὴν δὲ λύραν [...] τὸν Δία ἠξίωσαν καταστερίσαι.*, *Hyg. Αστρ.* 2.7 352-55 *Musas [...] lyram quo maxime potuerant beneficio, illius memoriae causa figuratam stellis inter sidera constituisse, Apollinis et Iovis voluntate.*

¹⁷ Η Στοά προσωποποιούσε τους αστέρες, τους όποιους θεωρούσε όντα με νοημοσύνη. Βλ. ενδεικτικά: *Στοβαίος Εκλ.* 1 25.3 (SVF 1.120) *Ζήνων τὸν ἥλιόν φησι καὶ τὴν σελήνην καὶ τῶν ἄλλων ἄστρον ἕκαστον*

Αυτή τιμάται στον ουρανό κατά ανάλογο τρόπο, διατηρώντας τις ιδιότητες της επίγειας παρουσίας της: ως μουσικό όργανο *συν-κινούσε* βράχους και δέντρα, τώρα αστέρια (1.329). Η δύναμη του μουσικού οργάνου δεν αλλάζει. Άλλαξε το περιβάλλον της, και, αναγκαστικά, *άλλαξαν* τα αντικείμενα της επιρροής της. Ο μύθος θεωρείται γνωστός, γι' αυτό ο Μανίλιος δεν υπεισέρχεται σε λεπτομέρειες. Τού είναι αρκετή η αντίστιξη η οποία υπογραμμίζεται με ενάργεια μέσα απ' τη διαρρύθμιση του στίχου (1.329): ***tunc silvas et saxa trahens nunc sidera ducit***. Η Λύρα φαίνεται να διατηρεί απ' εαυτής την ικανότητα που είχε στα χέρια του Ορφέα. Μπορεί το υποκείμενο του *fecit iter* να είναι ο *Orpheus* (1.325), αλλά ο ήρωας δρα μέσα σε αναφορικές προτάσεις που προσδιορίζουν τη *Lyra* (1.325-27 *qua quondam*). Η ενότητα ξεκινάει με τη Λύρα (1.324 *et Lyra*) ως υποκείμενο, *με την οποία* ο Ορφέας κατόρθωσε *κάποτε* κάποια πράγματα, και κλείνει επίσης με τη Λύρα, η οποία *τώρα* έλκει αστέρια και περιστρέφει την ουράνια σφαίρα. Γι' αυτήν ενδιαφέρεται ο Μανίλιος. Παρουσιάζεται προσωποποιημένη, έως εάν να υποκαθιστά τον επίγειο κάτοχό της στον έναστρο κόσμο.

Εάν ο Ορφέας αποτελεί *persona* του ποιητή ήδη στο προοίμιο του έργου, η σχεδόν ζωντανή Λύρα που παίρνει τη θέση του, αποτελεί *persona*, επίσης. Ο Μανίλιος μετατοπίζει το κέντρο βάρους στη Λύρα κατά την πραγμάτευσή του μύθου του Ορφέα, κατά τρόπο που να συνάδει με το κέντρο βάρους του έργου που συνθέτει. *Τώρα* (*nunc*), αυτός κινεί τα αστέρια, αυτός γράφει αστρολογική ποίηση καινοτομώντας. Οι προηγούμενοι ποιητές είναι πια παρωχημένοι. Ανήκουν στο *τότε* (*tunc*) και στο *κάποτε* (*quondam*).

Ο Μανίλιος χαράσσει τον δικό του δρόμο (*fecit iter*), όχι πάνω στη γη (ή κάτω από αυτήν) σαν τον Ορφέα, και ίσως, σαν άλλους ποιητές που πριν από αυτόν ασχολήθηκαν με τετριμμένα θέματα και τα εξάντλησαν¹⁸, όπως, για παράδειγμα, τον ίδιο τον μύθο του Ορφέα, που πλέον είναι μια πολυσυζητημένη ιστορία της οποίας ο Μανίλιος το περιεχόμενο απλώς υπαινίσσεται. Το (1.5-6) *movere cantibus [...] silvas* του προοιμίου εδώ αντιστοιχεί στο γενικό (1.325-26) *ceperat [...] omne quod attigerat cantu*, ενώ το (1.1-3) *carmine [...] sidera [...] deducere* ισοδυναμεί με το (1.329) *nunc*

είναι νοερὸν καὶ φρόνιμον/ *Εκλ.* 1 σελ. 184,8 W (SVF 2.527) *Χρυσίππου [...] τὰ ἄστρα [...] θεῖα τὴν φύσιν ὄντα καὶ ἔμψυχα καὶ διοικούμενα κατὰ τὴν πρόνοιαν.*

¹⁸ Πρβλ. *Αστρ.* 2.249-50 *omne genus rerum doctae cecinere sorores,/ omnis ad accessus Heliconos semita trita est* (κάθε είδος θεματικής έχουν τραγουδήσει οι πεπαιδευμένες αδελφές,/ κάθε μονοπάτι που οδηγεί στον Ελικώνα έχει φθαρεί απ' το περπάτημα), 3.29-30 *speciosis condere rebus/ carmina vulgatum est, opus et componere simplex* (είναι τετριμμένο να δημιουργείς ποιήματα για όμορφα θέματα,/ και να συνθέτεις ένα απλοϊκό έργο).

sidera ducit. Η αυτοαναφορά του ποιητή ολοκληρώνεται. Όπως η Λύρα που τιμάται στον ουρανό (1.328 *caelestis honos*), έτσι και ο Μανίλιος, ως συνεχιστής της λογοτεχνικής παράδοσης και πρωτοπόρος, διεκδικεί για τον εαυτό του την αναγνώριση που του αναλογεί.

Ο Μανίλιος, όμως, δεν παρουσιάζει τον εαυτό του μόνον ως ποιητή, αλλά και ως επιλεγμένο «απόστολο» εντεταλμένο από το σύμπαν για να αποκαλύψει τα μυστικά του, συνδυάζοντας την ποιητική ιδιότητα με κοσμολογικά θέματα (1.11-12, 1.118-121):

1.11-12

iam propiusque favet mundus scrutantibus ipsum
et cupit aetherios per carmina pandere census

*Πλέον ο ουρανός ευνοεί αυτούς που από πιο κοντά
τον διερευνούν και επιθυμεί να αποκαλύπτει μέσα
από τραγούδια τα αιθέρια πλούτη.*

1.118-121

Et quoniam caelo descendit carmen ab alto
et venit in terras fatorum conditus ordo,
ipsa mihi primum naturae forma canenda est 120
ponendusque sua totus sub imagine mundus.

*Και εφόσον το τραγούδι μου κατεβαίνει απ' τον ψηλό ουρανό
και φτάνει στη γη η κρυφή ακολουθία του πεπρωμένου,
πρώτα πρέπει να τραγουδήσω την ίδια τη μορφή της φύσης
και να απεικάσω ολόκληρο το σύμπαν ως προς την όψη του.*

Ο Ορφέας στον μύθο, εκτός από κορυφαίος ποιητής, παρουσιάζεται και ως σοφός άνδρας που γνωρίζει τα μυστικά του σύμπαντος. Αυτή η εικόνα του ήρωα παρουσιάζεται ολοκάθαρη στα *Αργοναυτικά*¹⁹ του Απολλώνιου Ρόδιου²⁰ (1.494-500)²¹:

¹⁹ Το χωρίο βασίζεται στην έκδοση του Fränkel (1961).

²⁰ Volk (2009) 250, σημ.58.

²¹ Το τραγούδι του Ορφέα τελειώνει στον στίχο 511 και περικλείει κοσμογονικές και θεογονικές αναφορές. Το *νεῖκος* του 1.498 απ' το οποίο γεννιέται το σύμπαν ανακαλεί το εμπεδόκλειο *νεῖκος*, το οποίο αντικαθίσταται από την εμπεδόκλεια *φιλία*, η οποία κρατάει πλέον τον κόσμο σταθερό. Όταν ο Ορφέας τελειώνει το τραγούδι του οι ακροατές είναι μαγεμένοι (1.514-15). Βλ. Nelis (1992) 157-59, Santamaría (2014) 117-18.

ἄν δὲ καὶ Ὀρφεὺς
 λαίῃ ἀνασχόμενος κίθαριν πείραζεν ἀοιδῆς. 495
 ἥειδεν δ' ὥς γαῖα καὶ οὐρανὸς ἡδὲ θάλασσα,
 τὸ πρὶν ἐπ' ἀλλήλοισι μιῇ συναρηρότα μορφῇ,
 νείκεος ἐξ ὀλοοῖο διέκριθεν ἀμφὶς ἕκαστα:
 ἡδ' ὥς ἔμπεδον αἰὲν ἐν αἰθέρι τέκμαρ ἔχουσιν
 ἄστρα σεληναίη τε καὶ ἡελίοιο κέλευθοι. 500

*Και ο Ορφέας αφού σήκωσε με το αριστερό του χέρι
 τη λύρα, δοκίμασε το τραγούδι.
 Τραγούδησε για το πώς η γη και ο ουρανός και η θάλασσα
 ήταν ενωμένα μεταξύ τους σε μία μορφή, πριν χωριστούν
 το ένα απ' το άλλο από μία καταστρεπτική έριδα:
 και πώς πάντοτε διατηρούν σταθερό το όριό τους στον αιθέρα
 τα άστρα και η σελήνη και τα μονοπάτια του ήλιου.*

Ο Μανίλιος και ο Ορφέας συνδέονται, επομένως, και ως προς αυτήν την πτυχή. Ο κοσμικός ρόλος που δίνεται στη Λύρα (1.330) και επισημάνθηκε πιο πριν, προκύπτει έτσι πιο εύλογα. Μπορούμε μάλιστα να αποτολμήσουμε μία σύνδεση ανάμεσα σε αυτόν τον στίχο που περιγράφει τη Λύρα να έλκει τον περιστρεφόμενο ουρανό και να οδηγεί τα αστέρια, και στη μουσική την όποια παίζει ο ουρανός στα αυτιά του Μανίλιου, καθοδηγώντας τον στο δικό του έργο (1.330 *rapit immensum mundi revolubilis orbem* – 1.23 *mundus et immenso vatem circumstrepit orbe*). Η μουσική του σύμπαντος είχε συνδεθεί κατά μία παράδοση με τη μουσική της –αρχικά– επτάχορδης Λύρας, που σχετίζεται με την αρμονία των επτά σφαιρών (ή πλανητών) του ουρανού²².

Ο Μανίλιος έχει επιλεχθεί από το σύμπαν ως διαμεσολαβητής για να κοινωνήσει την απόκρυφη γνώση του τελευταίου στους ανθρώπους. Τον ρόλο του τον αποδέχεται και υιοθετεί έτσι μία λειτουργία καθοδηγητική μέσα στο ποίημα. Η Λύρα, που σχετίζεται με τον Μανίλιο, οδηγεί τους αστέρες (1.329 *ducit* [<ducere] *sidera*), ενώ ο ίδιος ο ποιητής στην αρχή του προοιμίου ασκεί παρεμφερή με το μουσικό όργανο κίνηση, κατεβάζει από τον ουρανό τους αστέρες (1.2-3 *sidera* [...] *deducere*). Φαίνεται, λοιπόν, πως ο Μανίλιος και η Λύρα διαδραματίζουν παρόμοιους ρόλους.

Ο μύθος του Ορφέα επανέρχεται στο 5^ο βιβλίο, κατά την πραγμάτευση των

²² Λουκ. *Αστρολ.* 10. 1-3 *Ἕλληνες δὲ οὔτε παρ' Αἰθιοπῶν οὔτε παρ' Αἰγυπτίων ἀστρολογίης πέρι οὐδὲν ἤκουσαν, ἀλλὰ σφίσιν Ὀρφεὺς ὁ Οἰάγρου καὶ Καλλιόπης πρῶτος τάδε ἀπηγήσατο*, 10. 5-6 *ἡ δὲ λύρη ἐπτάμιτος ἐοῦσα τὴν τῶν κινεομένων ἀστέρων ἀρμονίην συνεβάλλετο*, Roch (2004) 139, Volk (2009) 250 σημ. 59. Για το ποίημα *Λύρα* που αποδίδεται στον Ορφέα και στο οποίο γίνεται αναφορά στη σχέση μεταξύ των επτά χορδών της λύρας και των επτά πλανητών βλ. Nock (1927), Moreno (2011) 147-152.

παρανατέλλοντων αστερισμών²³ (5.32-709). Και εδώ η αναφορά στον ήρωα γίνεται δια μέσου της Λύρας (5.324-28):

Nunc surgente Lyra testudinis enatat undis
forma per heredem tantum post fata sonantis, 325
qua quondam somnumque feris Oeagrius Orpheus
et sensus scopulis et silvis addidit aures
et Diti lacrimas et morti denique finem.

*Τώρα, με την ανατολή της Λύρας, κολυμπάει μακριά
μέσα απ' τα κύματα η μορφή της χελώνας που απέκτησε
ήχο στα χέρια αυτού που την παρέλαβε μετά τον θάνατό της,
με την οποία κάποτε ο Ορφέας, ο γιος του Οιάγρου,
προσέδωσε ύπνο στα θηρία και αισθήσεις στους βράχους
και αυτιά στα δέντρα και στον Πλούτωνα δάκρυα
και εν τέλει όριο στον θάνατο.*

Ο Ορφέας, έτσι, εμφανίζεται στο πρώτο και στο τελευταίο βιβλίο του έργου, και μάλιστα στον ίδιο στίχο (1.324 – 5.324). Ενδοκειμενικά, ο Μανίλιος συνδέει τα δύο χωρία με την επιλογή ίδιων λέξεων: (1.325) *qua quondam ceperat Orpheus*, (5.326) *qua quondam [...]* Orpheus. Η Λύρα αποτελεί και εδώ το μέσο (*qua quondam*) με το οποίο ο Ορφέας πραγματώνει μία σειρά κατορθωμάτων (5.326-28). Η Λύρα, που, όπως υποστηρίχθηκε, υποκαθιστά τον Ορφέα στα *Αστρονομικά*, ενδέχεται εδώ να δηλώνει τη φιλοδοξία του Μανίλιου για την αιωνιότητα μέσα από το έργο του²⁴. Η Λύρα ηχεί *τώρα* μετά θάνατον (5.325 *post fata*). Τα χρονικά επιρρήματα *nunc* συνδέουν, επίσης, τα δύο χωρία: (1.329) *nunc sidera ducit*, (5.324) *nunc surgente Lyra*. Όπως και στο πρώτο βιβλίο, δημιουργείται ένα αντιθετικό πλέγμα που παρουσιάζει τη Λύρα *τώρα* στον ουρανό, στο έργο του Μανίλιου, και τη Λύρα *κάποτε* στα χέρια του Ορφέα, στα έργα των προγενέστερων ποιητών.

Ο Μανίλιος προσθέτει λεπτομέρειες που είχε παραλείψει στην πρώτη αναφορά στον μύθο. Ο κληρονόμος (5.325 *heredem*) της Λύρας είναι ο Ερμής, ο οποίος

²³ Τα *παρανατέλλοντα* είναι αστερισμοί που ανατέλλουν ταυτόχρονα με ορισμένα ζώδια του ζωδιακού κύκλου, και όπως τα τυπικά ζώδια, επιδρούν στον χαρακτήρα αυτών που γεννιούνται κάτω από την επιρροή τους (*Αστρ.* 5.26-31). Βλ. Hübner (1982) 515-634, (1984) 174-213, (1993), Volk (2009) 104-9, 273, Belizia (2010).

²⁴ Αν υποθέσουμε ότι κάτι τέτοιο ισχύει, ο Μανίλιος διαφοροποιείται από τους προγενέστερους ποιητές οι οποίοι έχουν εκφράσει με σαφήνεια την πεποίθηση και την επιθυμία να κερδίσουν την αιωνιότητα μέσα από το έργο τους (Ορ. *Ωδ.* 3.30, Βιρ. *Γεω.* 3.13 κ.ε., Οβ. *Μετ.* 15.871-79), στοιχείο που πηγαιίνει πίσω στον Καλλίμαχο. Βλ. Edwards (1994) 813. Ο Μανίλιος σε αυτήν την περίπτωση φιλοδοξεί να κατακτήσει την αθανασία με τρόπο κεκαλυμμένο, μέσα από ένα σύμβολο που έχει ο ίδιος επιλέξει να τον εκφράζει ποιητολογικά.

θεωρείται ο κατασκευαστής του οργάνου από το καύκαλο μιας χελώνας (5.324 *testudinis*), ήδη στον ομηρικό *Ύμνο στον Ερμή* (24-61)²⁵. Επίσης, δηλώνεται και η καταγωγή του Ορφέα με το πατρωνυμικό (5.326) *Oeagrius*. Η εικόνα του ήρωα συμπληρώνεται σε σχέση με το χωρίο του πρώτου βιβλίου: γίνεται αναφορά σε κτήνη τα οποία κοιμίζονται (5.325 *somnumque feris*)²⁶, ολοκληρώνοντας έτσι το παραδοσιακό μοτίβο της επιρροής του τραγουδιού του μυθικού τραγουδιστή. Τέλος, η αναφορά στα δάκρυα του Πλούτωνα (5.328 *Diti lacrimas*), υπονοεί, βέβαια, την κατάβασή του στον Άδη.

β) Ο Ορφέας και η κάθοδος απ' τα Γεωργικά στις Μεταμορφώσεις

Μπορεί ο Μανίλιος να μην αναλύσκεται σε λεπτομέρειες του μύθου του Ορφέα διότι ήταν ευρέως διαδεδομένος, αλλά φροντίζει να υπαινίσσεται τους προγενέστερους του και να δηλώνει την προσωπική του διαφοροποίηση. Τα ρωμαϊκά πρότυπα, αυτά που καταρχήν αφορούν τον Μανίλιο, είναι τα *Γεωργικά*, και οι *Μεταμορφώσεις* του Οβιδίου. Άμεση νύξη προς τον Οβίδιο γίνεται στον στίχο 1.329 των *Αστρονομικών*, *tunc silvas et saxa trahens nunc sidera ducit*, που ανακαλεί τους στίχους 11.1-2 των *Μεταμορφώσεων*:

Carmine dum tali silvas animosque ferarum

Threicius vates et saxa sequentia ducit.

*Ενώ με τέτοιο τραγούδι δέντρα και καρδιές θηρίων
και βράχια που ακολουθούν έλκει ο Θράκας ποιητής.*

Χρησιμοποιώντας λέξεις και σύνταξη που θυμίζει εκείνη των *Μεταμορφώσεων*, ο Μανίλιος φανερώνει ότι έχει επίγνωση της πραγμάτευσης του Ορφέα από τον Οβίδιο, και προκαλεί τον αναγνώστη να εντοπίσει το καινούργιο στοιχείο που αυτός προσθέτει στον μύθο. Το (11.1) *dum* των *Μεταμορφώσεων*, που ως χρονικός σύνδεσμος δηλώνει εξέλιξη, διότι στο αρχικό κείμενο η περιγραφή γίνεται σε ενεστώτα, έχει γίνει στον Μανίλιο *tunc*. Οι *Μεταμορφώσεις* προηγούνται των *Αστρονομικών*. Για τον Μανίλιο το

²⁵ Feraboli et al. (2001) *ad loc.* 324-30 *testudinis...forma*.

²⁶ Η *coniectura* του Houseman *fretis* υιοθετείται μόνο από τον Goold. Ακολουθώ τους υπόλοιπους (Francius, Bentley, Fels, Liuzzi, Flores, Hübner) ως προς το *feris*. Με την επιλογή της πρώτης γραφής δημιουργείται η «άβολη» εικόνα του Ορφέα να κοιμίζει τα κύματα. Βλ. Hübner (2010) 104, *app.crit.* 326, *ad loc.* 326 *feris*.

έργο του Οβιδίου ανήκει στην κοινή λογοτεχνική μνήμη από την οποία αντλεί για το δικό του έργο. Η αντίστιξη του *tunc* με το *nunc* σε έναν μόνο στίχο είναι ανάγλυφη: τότε, ο Οβίδιος, έγραψε για τον Ορφέα αυτά, ενώ εγώ, τώρα, γράφω άλλα, καινούργια.

Οι στίχοι 1.326-27 συμπυκνώνουν την κατάβαση του Ορφέα, περιγραφή στην οποία ο Οβίδιος αφιέρωσε 61 στίχους (*Μετ.* 10.10-71), ενώ ο Βιργίλιος πιο πριν 36 (*Γεω.* 4.467-503). Ο Μανίλιος, επομένως, δεν έχει λόγο να μακρηγορήσει περιγράφοντας κάτι το οποίο έχει ειπωθεί εκτενώς. Αφιερώνει μονάχα δύο στίχους, και μάλιστα χρησιμοποιώντας την καλλιμαχική φράση *fecit iter* για να δηλώσει τη δική του διαφοροποίηση. Με το να μην περιγράφει την κατάβαση που αποτελεί από τα πιο γνωστά, εάν όχι το γνωστότερο σημείο στην ιστορία του Ορφέα, ο Μανίλιος χαράσσει δικό του δρόμο στον μύθο.

Εάν με την επιλογή συγκεκριμένων λέξεων στο χωρίο 1.324-30 ο Μανίλιος υπαινίσσεται κυρίως τον Οβίδιο, στη δεύτερη αναφορά στον Ορφέα (5.324-28) τρεις συγκεκριμένες λέξεις, οι οποίες απουσιάζουν από τις *Μεταμορφώσεις*, απηχούν τον Βιργίλιο. Πρόκειται για τις λέξεις *testudinis* (5.324), *Oeagrius* (5.326) και *Diti* (5.328), οι οποίες βρίσκονται στην αρχή, στη μέση και στο τέλος του αποσπάσματος αντίστοιχα. Η πρώτη σχετίζεται με τη μυθική προέλευση της λύρας του Ορφέα, και στα *Γεωργικά* απαντά στον στίχο 4.464 *ipse cava solens aegrum **testudine** amorem*²⁷. *Ditis* είναι η ρωμαϊκή ονομασία για τον Πλούτωνα και ο Βιργίλιος κάνει αναφορά σε αυτόν στον στίχο 4.467 *alta ostia Ditis*, όταν αναφέρει την απόφαση του Ορφέα να κατεβεί στον κάτω κόσμο. Ο πατρωνυμικός προσδιορισμός *Oeagrius Orpheus* (5.326) υπαινίσσεται τον στίχο 4.524 *Oeagrius Hebrus* τα οποία μάλιστα βρίσκονται στην ίδια θέση μέσα στον στίχο (*Αστρ.* 5.326 *qua quondam somnumque feris **Oeagrius Orpheus*** - *Γεω.* 4.524 *gurgite cum medio portans **Oeagrius Hebrus***). Ο Οίαγρος ήταν πατέρας του Ορφέα και βασιλιάς της Θράκης. Ο Βιργίλιος χρησιμοποιεί τον προσδιορισμό στο *Hebrus*, τον ποταμό Έβρο, ο οποίος βρίσκεται στη Θράκη, τόπο καταγωγής του Ορφέα.

Παρόλο που και στα δύο αποσπάσματα αναφέρεται η κατάβαση του Ορφέα στον Κάτω Κόσμο, ο Μανίλιος αποσιωπά την αιτία. Και στα *Γεωργικά* και στις *Μεταμορφώσεις* ο λόγος που ο Ορφέας πραγματοποιεί την κατάβαση είναι η ανάκτηση της νεκρής Ευρυδίκης. Η νύμφη απουσιάζει από τα *Αστρονομικά* και η αναφορά σε αυτή λανθάνει στη φράση (5.238) *Diti lacrimas*. Τα δάκρυα του Πλούτωνα μας οδηγούν στον λόγο του Ορφέα στις *Μεταμορφώσεις* με τον οποίο ο ήρωας κατόρθωσε

²⁷ Για τα *Γεωργικά* έχει χρησιμοποιηθεί η έκδοση του Mynors (1969).

να συγκινήσει (*movere*) τον Πλούτωνα και την Περσεφόνη, και να τους πείσει να του επιτρέψουν να πάρει πίσω στην Ευρυδίκη (10.17-39). Ο Μανίλιος αναφέρεται μόνο στο αποτέλεσμα, τη συγκίνηση του Πλούτωνα, η οποία είναι απόρροια των επιχειρημάτων του Ορφέα: (*Μετ.* 10.28-29) *famaque si veteris non est mentita rapinae,/ vos quoque iunxit Amor* (και εάν η φήμη της αρχαίας αρπαγής δεν είναι ψεύτικη, και εσάς, επίσης, σας ένωσε ο Έρωτας).

Ο Οβίδιος στη δική του πραγμάτευση του μύθου τονίζει το θέμα του έρωτα του Ορφέα πολύ περισσότερο συγκριτικά προς τον Βιργίλιο, και όχι τυχαία. Ο ίδιος είναι ο δημιουργός των *Amores*, *Ars Amatoria*, *Remedia Amoris*, ενώ και οι *Μεταμορφώσεις* είναι γνωστό ότι βρίθουν ερωτικών θεμάτων. Ο Μανίλιος που έχει, όμως, άλλη στόχευση, δε θα μπορούσε να διατηρήσει αυτήν την ερωτική πτυχή στη δική του αναφορά στον μύθο. Λέει ο οβιδιανός Ορφέας στους θεούς του Κάτω Κόσμου (10.26): *vincit Amor*, σαν να παραδέχεται την περίφημη φράση του Βιργιλίου (*Εκλ.* 10.69): *omnia vincit Amor*. Ο έρωτας, όμως, δεν είναι ο πυρήνας του ποιήματός που συνθέτει ο Μανίλιος. Αντιθέτως, στα *Αστρονομικά* κυριαρχούν η *ratio*, το σύμπαν, ο *deus*, οι ταυτόσημες αυτές έννοιες που συνέχουν τον κόσμο. Εξάλλου, στο 4^ο βιβλίο του ο Μανίλιος έχει κάνει τη δική του αντιπρόταση στην περίφημη φράση του Βιργιλίου (4.932): *ratio omnia vincit*. Αυτός είναι ο άξονας του δικού του έργου. Η Ευρυδίκη δεν αναφέρεται εσκεμμένα για να μην τονιστεί το θέμα της αγάπης που οι δύο προγενέστεροι ποιητές, ο ένας περισσότερο και ο άλλος λιγότερο, χρησιμοποίησαν ως άξονα της δικής τους πραγμάτευσης.

Τη φράση *Diti lacrimas* ακολουθεί η *morti denique finem*. Τίποτα σε αυτές τις λέξεις δε φανερώνει την αποτυχία του Ορφέα να φέρει πίσω την Ευρυδίκη. Είναι πιθανόν ότι ο Μανίλιος απομακρύνεται και σε αυτό το σημείο από τα ρωμαϊκά πρότυπα και πηγαίνει ακόμα πιο πίσω, στην αρχαιοελληνική παράδοση²⁸ και την εκδοχή του μύθου κατά την οποία ο Ορφέας επιτυγχάνει την ανάσταση της Ευρυδίκης²⁹. Σε αυτά τα συμφραζόμενα, το όριο-τέλος (*finem*) που θέτει η Λύρα στον θάνατο είναι κατανοητό, εφόσον, επί της ουσίας, ακυρώνεται ο χαμός της Ευρυδίκης. Η δύναμη της Λύρας να επηρεάζει τους νόμους του Κάτω Κόσμου (1.327 *infernas carmine leges*) εκφράζεται εύστοχα με αυτή τη φράση. Η επάνοδος της Ευρυδίκης στη ζωή είναι

²⁸ Για τις διάφορες εκδοχές του μύθου του Ορφέα σε σχέση με την Ευρυδίκη βλ. Bowra (1952), Schwartz (1984) 194-201, Sansone (1985), Heath (1994).

²⁹ Feraboli et al. (2001) *ad loc.* 324-30 *et Diti...finem*.

επιτυχής³⁰. Έχοντας απεμπολήσει τα ερωτικά στοιχεία από τη δική του αναφορά στον μύθο, ο Μανίλιος δεν έχει λόγο να αναφερθεί στην αποτυχία του Ορφέα. Αντίθετα, εφόσον έχει αναγάγει τη Λύρα σε δικό του σύμβολο μέσα στο ποίημα, εστιάζει στην επίδειξη των εξαιρετικών ικανοτήτων της και, κατά συνέπεια, κάνει τον σκοπό της κατάβασης να τελεσφορεί.

Η Λύρα, ως αστερισμός, κινεί την ουράνια σφαίρα και οδηγεί τους αστέρες, και αυτή η δράση της αποτελεί συνέχεια της θαυμαστής λειτουργίας της να δίνει ζωή στον άψυχο κόσμο (δέντρα, βράχια), να συγκινεί τον έμψυχο (θηρία), και να οδηγεί πίσω στη ζωή τους νεκρούς (έφερε πίσω την Ευρυδίκη). Τώρα, με την παρουσία της στον ουρανό, ολοκληρώνεται ένα τρίπτυχο φτάνοντας στην κορύφωσή του. Η Λύρα αποκτά ιδιότητες της *ratio* και του *deus* που ενώνει όλες τις εκφάνσεις του σύμπαντος.

Ας μην παραλειφθεί ότι στον Μανίλιο ο Ορφέας δεν αποκαλείται *vates*, ενώ στον Οβίδιο αποκαλείται έτσι οκτώ φορές³¹ και έχει υποστηριχθεί με πειστικότητα ότι ο Ορφέας στις *Μεταμορφώσεις* είναι μία *persona* του ίδιου του αφηγητή Οβιδίου³². Χαρακτηριστικοί είναι οι στίχοι 10.148-54 που δρουν εισαγωγικά για τα τραγούδια που θα ψάλλει ο Ορφέας κατά το διάστημα του πένθους του, μετά την αποτυχία επανάκτησης της Ευρυδίκης:

Ab Iove, Musa parens, (cedunt Iovis omnia regno)
carmina nostra move. Iovis est mihi saepe potestas
dicta prius: cecini plectro graviore Gigantas 150
sparsaque Phlegraeis victricia fulmina campis:
nunc opus est levioire lyra, puerosque canamus
dilectos superis, inconcessisque puellas
ignibus attonitas meruisse libidine poenam.

*Από τον Δία, Μούσα μητέρα, (τα πάντα υπάγονται
στον Δία το βασίλειο) ξεκίνα τα τραγούδια μου.
Τη δύναμη του Δία συχνά παλιότερα υμνούσα:
έχω τραγουδήσει με πιο βαρύτονη χορδή τους Γίγαντες
και τους νικηφόρους κεραυνούς που σκόρπισαν
στους κάμπους της Φλέγρας.
Τώρα υπάρχει ανάγκη με λύρα πιο ανάλαφρη και τους
νέους που αγαπήθηκαν από τους επουράνιους να τραγουδήσω,*

³⁰ Ο Bowra υποστηρίζει ότι το χωρίο απλώς καταδεικνύει ότι ο Μανίλιος γνωρίζει και τις δύο εκδοχές, αλλά εσκεμμένα δεν επιλέγει τη μία σε βάρος της άλλης. Αυτή η άποψη φαίνεται να ευσταθεί δύσκολα. Βλ. Bowra (1952) 118.

³¹ *Μετ.* 10.12 *vates*, 10.89 *vates*, 10.143 *vates*, 11.2, *vates*, 11.19 *vatis*, 11.27 *vatem*, 11.38 *vatis*, 11.68 *vate*.

³² Hofmann (1986) 227, Barchiesi (1989) 65. Και στις *Εκλογές* του Βιργιλίου ο Ορφέας χρησιμοποιείται ως το κατεξοχήν πρότυπο του ποιητή (*Εκλ.* 3.46, 4.55, 6. 27-30, 82 κ.ε.). Βλ. Segal (1989) 42.

και τις κοπέλες που χτυπημένες από ανόσιους πόθους
πλήρωσαν την ποινή της λαγνείας που τους άξιζε.

Ο Ορφέας αποτελεί μικρογραφία του Οβιδίου μέσα στο έργο του: όπως και ο Αυγούστειος ποιητής, επιδίδεται σε *recusatio* στην οποία απορρίπτει την επική θεματολογία και επιλέγει την ερωτική. Οι αντίθετες μεταξύ τους λέξεις κλειδιά (150) **graviore plectro** και (152) **leviore lyra** είναι ξεκάθαρες.

Ο Μανίλιος με το να «αρνείται» τον χαρακτηρισμό *vates* για τον Ορφέα, αλλά να τον χρησιμοποιεί για τον ίδιο τον εαυτό του (1.23, 2.1, 2.142), υπογραμμίζει αφενός τη μεταβίβαση της σπουδαιότητας από τον Ορφέα στη Λύρα και, αφετέρου, τονίζει τη διαφοροποίησή του από τον Οβίδιο και τον Βιργίλιο. Κάτι τέτοιο έχει υποστηρίξει σαφέστερα στο 2.57-58, όπου διαχωρίζει τη θέση του απ' τους υπόλοιπους *vates*:

nostra loquar, nulli vatum debebimus orsa,
nec furtum sed opus veniet

Το δικό μου [θέμα] θα τραγουδήσω, δε θα χρωστώ
τα λόγια μου σε κανέναν από τους ποιητές,
ούτε θα προκύψει κλοπή, αλλά έργο.

Η Ευρυδίκη αναφέρεται στα *Αστρονομικά* μέσω μιας νύξης. Ο θάνατος του Ορφέα, όμως, ούτε καν υπονοείται. Προφανώς ο ήρωας είναι νεκρός, εφόσον η λύρα βρίσκεται στον ουρανό ως αστερισμός. Αν εξετάσουμε τις συνθήκες θανάτου του ήρωα στην παράδοση του μύθου γενικά, και στην πραγμάτευση του Βιργιλίου και του Οβιδίου ειδικότερα, εντοπίζουμε ότι διέπονται από μια κατάσταση οργίλη και ανεξέλεγκτη η οποία εκφράζεται από την τιμωρητική διάθεση των Μαινάδων, οι οποίες διαμελίζουν τον μυθικό τραγουδιστή³³. Καταδεικνύεται η έντονη εμπλοκή της φύσης η οποία απέχει πλήρως από το έργο του Μανίλιου, καθώς στο φιλοσοφικό του σύστημα μια τέτοια εικόνα βίας δεν έχει καμία θέση, αλλά αντίθετα, η φύση παρουσιάζεται ως όλον το

³³ Γεω. 4.520-22 *spretae Ciconum quo munere matres/ inter sacra deum nocturnique orgia Bacchi/ discerptum latos iuvenem sparsere per agros* (περιφρονημένες από αυτή την αφοσίωση οι γυναίκες των Κικόνων, εν τω μέσω των ιεροτελεστιών των θεών και των οργίων του νυχτερινού Βάκχου, αφού διαμέλισαν τον νεαρό, τον διασκόρπισαν ολόγυρα στους αγρούς), *Met.* 11. 29-30 *hae glaebas, illae direptos arbore ramos,/ pars torquent silices* (αυτές βώλους, εκείνες κλαδιά που είχαν αρπάξει από δέντρα, μια άλλη ομάδα πέτρες [του] εκσφενδονίζουν), 35-38 *vacuosque iacent dispersa per agros/ sarculaque rastrique graves longique ligones./ quae postquam rapuere ferae cornuque minaci/ divulsere boves, ad vatis fata recurrunt*, (και στους άδειους αγρούς κείτονται εδώ και εκεί δικέλλες και τσαπιά και βαριές, μακριές αζίνες. Μόλις οι άγριες τα αρπάζανε αυτά και απέσπασαν τα απειλητικά κέρατα απ' τα βόδια, σπεύδουν πίσω στον φόνο του ποιητή), 41 *sacrilegae perimunt* (οι ιερόσυλες τον εξόντωσαν), 50 *membra iacent diversa locis* (τα μέλη βρίσκονται σε διάφορους τόπους).

οποίο κυβερνάται από την πρόνοια του θεού. Αποσιωπάται ο θάνατος όχι απλώς ως γνωστό συμβάν του μύθου, αλλά και ως αντιτιθέμενος με τους ιδεολογικούς και φιλοσοφικούς στόχους των *Αστρονομικών*. Εξάλλου, και σε άλλα σημεία όπου ο ποιητής αξιοποιεί πρόσωπα του μύθου για να εκφράσει ποιητολογικές πτυχές, ο θάνατος τους αποσιωπάται, όπως π.χ. συμβαίνει με τον Φαέθοντα, που θα εξεταστεί στη συνέχεια.

Εν κατακλείδι, στον Μανίλιο, ο Ορφέας επισκιάζεται από τη Λύρα του. Επιπλέον, μεταμορφώνεται, ώστε να μη θυμίζει τον άρρωστο από αγάπη νέο, που προσπαθεί, αλλά αποτυγχάνει να φέρει πίσω τη νεκρή σύζυγό του, και, στη συνέχεια, η θλίψη του γίνεται αιτία του βάνου του θανάτου του. Αντίθετα, παρουσιάζεται ως ήρωας, του οποίου η μαγική Λύρα αποτελεί καταλύτη της κοσμικής αρμονίας.

2.α) Φαέθων: το παιδί που θαυμάζει τ' άστρα

Ο μύθος του Φαέθοντα (1.735-49) συναντάται στα *Αστρονομικά* ως ένα από τα επτά πιθανά αίτια (1.718-61) δημιουργίας του Γαλαξία (1.753 *lacteus orbis*³⁴). Τα αίτια αυτά αφορούν επιστημονικές και μυθολογικές εξηγήσεις που παρουσιάζονται η μία πλάι στην άλλη.

Fama etiam antiquis ad nos descendit ab annis	735
Phaentontem patrio curru per signa volantem,	
dum nova miratur propius spectacula mundi	
et puer in caelo ludit curruque superbus	
luxuriat nitido, cupit et maiora parente,	
deflexum solito cursu, curvisque quadrigis	740
monstratas liquisse vias orbemque recentem	
imposuisse polo, nec signa insueta tulisse	
errantis meta flammis currumque solutum.	
quid querimur flammis totum saevisse per orbem	
terrarumque rogam cunctas arsisse per urbes?	745
cum vaga disperse fluitarunt fragmina currus,	
et caelum exustum est: luit ipse incendia mundus,	
et vicina novis flagrarunt sidera flammis	
nunc quoque praeteritio faciem referentia casus.	

³⁴ Ο Μανίλιος χρησιμοποιεί τη φράση *lacteus orbis* για να αναφερθεί στον Γαλαξία, ονομασία που συγγενεύει με αυτή των Ελλήνων, παρόλο που ο Οβίδιος στις *Μεταμορφώσεις* τον είχε αναφέρει ήδη ως *via lactea* (1.168-169 *est via sublimis caelo manifesta sereno: / lactea nomen habet candor notabilis ipso*), όρος που έμελλε να εδραιωθεί (βλ. Milky Way). Βλ. Barchiesi (2009) 172.

*Ακόμη, φτάνει ως εμάς μια φήμη από τα αρχαία χρόνια
 πως ο Φαέθων που πετούσε με το πατρικό άρμα μέσα στα αστέρια,
 ενώ θαύμαζε από κοντά τα καινούργια θεάματα του κόσμου
 και παιδί καθώς ήταν έπαιζε στον ουρανό και περήφανο ξεφάντωνε
 με το λαμπερό άρμα, και επιθυμούσε (πράγματα) σπουδαιότερα από τον
 πατέρα, ξέφυγε από τη συνηθισμένη πορεία,
 και κάνοντας στροφή με το τέθριππο
 εγκατέλειψε τους δρόμους που του είχαν υποδείξει,
 και τροχιά καινούργια χάραξε στον ουρανό,
 και τα αστέρια ασυνήθιστα δεν υπέμειναν
 τις φλόγες που περιπλανιόντουσαν πέρα απ' τα όριά τους και
 το άρμα ακυβέρνητο.
 Γιατί να παραπονεθούμε που οι φλόγες άναψαν σε όλον τον κόσμο
 και η νεκρική πυρά της γης έκαιγε σε κάθε πόλη;
 Όταν έπεσαν βροχή τα περιπλανώμενα κομμάτια του διασκορπισμένου
 άρματος, ακόμα και ο ουρανός έπιασε φωτιά:
 ο κόσμος ο ίδιος πλήρωσε την πυρκαγιά,
 και τα κοντινά αστέρια πυρπολήθηκαν από τις καινούργιες φλόγες
 και ακόμα και τώρα μαρτυρούν το σημάδι της περασμένης καταστροφής.*

Ο Μανίλιος χρησιμοποιεί το επεισόδιο με τον Φαέθοντα ως παρέκβαση ποιητολογικής χροιάς μέσα στην σταχυολόγηση των επτά διαφορετικών αιτίων ύπαρξης του Γαλαξία³⁵. Η έκτασή του συγκριτικά με τις άλλες εκδοχές και η κεντρική του θέση³⁶, σε συνδυασμό με τη συνεχή αναφορά σε λέξεις που δηλώνουν «άρμα» και «πορεία» (1.736 *curru*, 1.738 *curruque*, 1.743³⁷ *cursu*, *quadrigis*, 1.742 *currumque*, 1.746 *currus*), υποδεικνύουν προσεκτική εξέταση του χωρίου, εφόσον αυτές οι λέξεις σχετίζονται με την εικόνα που δομεί ο Μανίλιος για τον εαυτό του μέσα στο έργο του.

Ήδη από το προοίμιο του πρώτου βιβλίου υπάρχει η εικόνα της εναέριας πορείας που συνδυάζεται με την κατάκτηση της γνώσης (1.13-5):

³⁵ Όλα τα πιθανά αίτια με τη σειρά που παρουσιάζονται είναι τα εξής: 1.718-22 η απομάκρυνση των δύο ημισφαιρίων (Δημόκριτος, βλ. Macr. Somn. 1.15.6), 1.723-28 το πλησίασμα των δύο ημισφαιρίων (Θεόφραστος, βλ. Macr. Somn. 1.15.4), 1.729-34 η προηγούμενη πορεία του ήλιου (Διόδωρος ο Αλεξανδρευσ, βλ. Macr. Somn. 1.15.5), 1.735-49 η καταστροφική τροχιά του Φαέθοντα (Πυθαγόρειοι, βλ. Αρ. Μετ. 1.8.2), 1.750-4 το γάλα από τον μαστό της Ήρας (Ερατοσθένης, Κατ. 44), 1.755-7 η συγκέντρωση απειράριθμων μικρών αστερών (Δημόκριτος, Macr. Somn. 1.15.6), 1.758-61 η κατοικία των ψυχών των ηρώων (Ηρακλείδης ο Ποντικός, Πυθαγόρειοι, βλ. Macr. Somn. 1.12.3). Οι αποδόσεις των θεωριών έχουν βασιστεί στο Feraboli et al. (2001) 262-64. Για διαφορετική πατρότητα των θεωριών πρβλ. Liuzzi (1995) *ad loc.* 718-61.

³⁶ Για τη λειτουργία του μέσου στη λατινική ποίηση βλ. Kyriakidis-De Martino (2004). Για τη λειτουργία του μέσου στον Μανίλιο βλ. Kyriakidis (2012).

³⁷ Η αρίθμηση σύμφωνα με τον Housman.

Iuvat ire per ipsum
aera et immenso spatiantem vivere caelo
signaque et adversos stellarum noscere cursus 15

*Με ευχαριστεί να διαβαίνω τον ίδιο τον αέρα
και να ζω περιπλανώμενος στον απέραντο ουρανό
και να γνωρίζω τα αστέρια και τις ποικίλες κινήσεις των πλανητών.*

Στην αρχή του έργου δεσπόζει μία εικόνα πτήσης και «ουρανοβασίας»³⁸ που συνάδει με το πεδίο ενασχόλησης του Μανίλιου. Η εικόνα της ανοδικής κίνησης που συνδυάζεται συμβολικά με την κατάκτηση της σοφίας (1.15 *noscere*) είναι γνωστή ήδη από τους Έλληνες³⁹. Ειδικά, όμως, όσον αφορά στα λατινικά πρότυπα η φράση *ire per ipsum aera* ανακαλεί ένα συγκεκριμένο χωρίο των *Μεταμορφώσεων* με παρεμφερή νοηματικά συμφραζόμενα (15.146-49)⁴⁰:

magna nec ingeniis investigata priorum
quaeque diu latuere, canam: **iuvat ire per alta**
astra, iuvat terris et inertis sede relictis
nube vehi/

*Σπουδαία θέματα που με τη διάνοιά τους δεν εξερεύνησαν
οι προηγούμενοι και ήταν για καιρό όλα κρυμμένα, θα τραγουδήσω.
Με ευχαριστεί να προχωρώ μέσα απ' τα ψηλά
αστέρια, με ευχαριστεί, αφού εγκαταλείψω
τη γη και τον νωθρό της τόπο, να ταξιδεύω πάνω σε σύννεφο.*

Στους στίχους αυτούς μιλάει ο Πυθαγόρας, ο οποίος εμφανίζεται στο τελευταίο βιβλίο των *Μεταμορφώσεων*, και έχει αναγνωσθεί ως *persona* του Οβιδίου⁴¹. Ο Έλληνας φιλόσοφος θέλει να υψωθεί στον ουρανό πάνω σε σύννεφο, ανάμεσα στα αστέρια, και

³⁸ Για τον όρο βλ. Landolfi (2003) 12.

³⁹ Αρ. Νεφ. 225 ἀεροβατῶ καὶ περιφρονῶ τὸν ἥλιον, Πλ. Θαιετ. 174a πανταχῇ πέτεται Πίνδαρον «τὰς τε γὰς ὑπένερθε» καὶ τὰ ἐπίπεδα γεωμετροῦσα, «οὐρανοῦ θ' ὕπερ» ἀστρονομοῦσα, DRN 1.74-75 *processit longe flammantia moenia mundi/ atque immensum peragravit mente animoque*, Ον. Fasti 1. 297-98 *felices animae, quibus haec cognoscere primis/ inque domus superas scandere cura fuit!*, 1. 305-10 *admovere oculis distantia sidera nostris/ aetheraque ingenio supposuere suo/ sic petitur caelum: non ut ferat Ossan Olympus,/ summaque Peliacus sidera tangat apex./ nos quoque sub ducibus caelum metabimur illis/ ponemusque suos ad vaga signa dies*. Βλ. Feraboli (2001) *ad loc.* 11-24. Για την εικόνα της πτήσης με ποιητολογικά συμφραζόμενα στην αρχαϊκή ποίηση βλ. Nünlist (1998) 277-83.

⁴⁰ Flammini (1990) 42.

⁴¹ Myers (1994), 142-143, Landolfi (2003) 19.

από εκεί, έχοντας ο ίδιος τη γνώση, να δίνει συμβουλές στους ανθρώπους (15.149-52)⁴².

Ο Μανίλιος δεν έχει αναφερθεί ακόμη στο μέσο με το οποίο ο ίδιος επιθυμεί να ανέβει στον ουρανό. Αυτό αποκαλύπτεται στο προοίμιο το 2^{ου} βιβλίου (2.58-59):

soloque volamus
in caelum curru, propria rate pellimus undas.

*Πετάω στον ουρανό με μοναχικό άρμα,
με δικό μου πλοίο χτυπάω τα κύματα.*

Αργότερα στο ίδιο βιβλίο διαβάζουμε επίσης (2.138-40):

sed solus, vacuo veluti vectatus in orbe
liber agam currus non occurrentibus ullis
nec per iter socios commune regentibus actus

*Αλλά μόνος, σαν αναβάτης σε άδεια τροχιά
ελεύθερος θα οδηγήσω το άρμα μου χωρίς κανέναν
να τρέχει κοντά μου, ούτε μέσα από δρόμο κοινό
που χάραζα θα με συντροφεύουν*⁴³.

Τέλος, στο προοίμιο του τελευταίου βιβλίου η εικόνα επανέρχεται συμπληρωμένη (5.1-11):

Hic alius finisset iter signisque relatis
quis adversa meant stellarum numina quinque
quadriiugis et Phoebus equis et Delia bigis
non ultra struxisset opus, caeloque rediret
ac per descensum medios percurreret ignes 5
Saturni, Iovis et Martis Solisque, sub illis
post Venerem et Maia natum te, Luna, vagantem.
me properare etiam mundus iubet omnia circum

⁴² Το χωρίο με τη σειρά του είναι εμπνευσμένο από τους στίχους 1.927-30 του Λουκρητίου που έχουν μεταφορική σημασία: *iuvat integros accedere fontis/ atque haurire iuvatque novos decerpere flores/ insignemque meo capiti petere inde coronam, unde prius nulli velarint tempora Musae*. Βλ. Fratantuono (2015) 55-57. Για τη σχέση του χωρίου του Μανίλιου με αυτό του DRN βλ. Volk (2009) 192-93.

⁴³ Για το συγκεκριμένο χωρίο βλ. Volk (2003) 631-633, όπου επιχειρηματολογεί πειστικά ότι η γλώσσα του Μανίλιου δεν περιορίζεται μονάχα στην ανάκληση του Καλλίμαχου, αλλά πως, επίσης, η περιγραφή είναι δομημένη με όρους πλανητικής κίνησης. Προκύπτει, έτσι, ένας ενδιαφέρων συνδυασμός καλλιμαχικών αναφορών και αστρονομικής γνώσης. Η μετάφραση του (2.138) *vacuo [...] in orbe* (σε *άδεια τροχιά*) βασίζεται σε αυτό το άρθρο.

sidera vectatum toto decurrere caelo,
cum semel aetherios ausus conscendere currus 10
summum contigerim sua per fastigia culmen.

*Εδώ κάποιος άλλος θα τελείωνε το ταξίδι του και έχοντας
πραγματευτεί τα σημεία του ζωδιακού, στα οποία αντίθετα
κινούνται οι θεότητες των πέντε πλανητών
και ο Φοίβος με το τέθριππο και η Δηλία με τη συνωρίδα,
δε θα επέκτεινε άλλο το έργο του, και θα επέστρεφε απ' τον ουρανό
και κατά την κατάβαση θα διέτρεχε τους μέσους αστέρες του
Κρόνου, του Δία και του Άρη και του Ήλιου,
και εσένα, Σελήνη, που περιπλανιέσαι κάτω από εκείνους
μετά την Αφροδίτη και τον γιο της Μαίας.
Ακόμη, το σύμπαν με διατάζει, αναβάτη, να διατρέξω
ολόκληρο τον ουρανό, κάνοντας κύκλο γύρω απ' τα αστέρια,
τώρα, έχοντας για μια φορά τολμήσει να ανέβω σε ουράνιο άρμα,
άγγιζα την υπέρτατη κορυφή μέσα από τους δικούς της κολοφώνες.*

Ο Μανίλιος χρησιμοποιεί για την αναφορά στο έργο του και στον ρόλο του ως ποιητή την διαδεδομένη στην αρχαιότητα εικόνα του άρματος⁴⁴. Μεταξύ των πολλών χρήσεων και συμβολισμών της ήταν η ποιητολογική αξιοποίηση της⁴⁵, που μας αφορά εδώ, την οποία εκμεταλλεύτηκε και ο Καλλίμαχος⁴⁶. Το άρμα του Μανίλιου, όμως, είναι ιπτάμενο (5.10 *aetherios currus*), ώστε να έχει αυτός τη δυνατότητα να περιδιαβαίνει τον ουρανό, και από κοντά να βλέπει τους αστέρες και τα ουράνια φαινόμενα, για τα οποία συνθέτει το ποίημα του⁴⁷.

Το «διαίτερο» μέσο μεταφοράς του Μανίλιου συνδυάζεται με την πρωτοτυπία που ο ίδιος διεκδικεί για το έργο του στη λογοτεχνική παράδοση. Το ιπτάμενο άρμα τού επιτρέπει, αφενός, να κάνει «κυριολεξία» τη μεταφορική ανύψωση που άλλοι πριν από αυτόν έκαναν σε νοητικό επίπεδο⁴⁸, και αφετέρου να ανανεώσει την καλλιμαχική

44 Η εικόνα του άρματος και οι ποικίλοι συμβολισμοί του δεν περιορίζονται στα ελληνικά γράμματα. Βλ. ενδεικτικά Seaford (2016) και κυρίως σε σχέση με τους Έλληνες τα κεφάλαια των Magnone (2016) 149-67, Schlieter (2016) 168-85, Forte-Smith (2016) 186-203.

45 Ήδη στην αρχαϊκή ελληνική ποίηση: Πι. 0.6.22-28, Πι. Ν. 1.7, Πι. Ρ. 10.64-65, Πι. Ι. 1.6-10, Χοιρίλος fr. 2.4-5 Bernabé (= 1.4-5 Colace, 317.4-5 SH, Πι. Ι. 7.18-19, Πι. Ι. 2.1-2, Σιμων. 519.79.10-12 (suppl. e.g. Lobel), Εμπ. VS 31 B 3.3-5 DK, Πι. Ι. 5.38-3 9, Πι. Ο. 9.80-81, Πι. Ο. 1.109-110, Παρμ. VS 28 B 1.1-5; 20-21 DK, Πι. fr. 52b. 1-5 (Liedbeginn), Πι. fr. 107a. 1-3 (Liedbeginn), Πι. fr. 177c, B. 10.51-52, B. 5.195-197, Πι. Ι. 8.61-62, B. 5.176-178, Πι. fr. 106.5-6, Πι. fr. 124a. 1-2 (Liedbeginn), Πι. fr. 140b.8-II, Αλκμ. 1.92-95. Βλ. Nünlist (1998) 255-64 από τον οποίο είναι παρμένα τα χωρία με τη σειρά που ο ίδιος τα εξετάζει, Platte (2017) 86-93.

46 Αιτ. 25-28 Pf. *πρὸς δέ σε] καὶ τόδ' ἄνωγα, τὰ μὴ πατέουσιν ἄμαζαι/ τὰ στείβειν, ἑτέρων ἔχνια μὴ καθ' ὁμὰ/ δίφρον ἐλ]θ' οἶμον ἄνα πλατύν, ἀλλὰ κελεύθους/ ἀτρίπτο]υς, εἰ καὶ στεινοτέρην ἐλάσεις.*

47 Volk (2001) 87.

48 Volk (2002) 229.

εικόνα του άρματος που πορεύεται στον ασύχναστο δρόμο, με το να παρουσιάζει τον εαυτό του να κινείται στον ουρανό, ο οποίος είναι εντελώς άδειος⁴⁹ (2.138-40).

Ο ιδιάζων ποιητολογικός χρωματισμός που δίνει ο Μανίλιος στην εικόνα του άρματος ενθαρρύνει ανίχνευση μεταποιητικών νύξεων στο επεισόδιο του Φαέθοντα.

Ο Φαέθων που πλησιάζει με το άρμα του Ήλιου τα άστρα και τα θαυμάζει (1.737) είναι μια εκδοχή του Μανίλιου. Η αντίδρασή του είναι όμοια με αυτή των ανθρώπων που ατένιζαν τον Γαλαξία, όπως αναφέρεται στους εισαγωγικούς για το θέμα του Γαλαξία στίχους (1.714-17):

Sic super incumbit signato culmine limes
candidus et resupina facit mortalibus ora, 715
dum nova per caecam **mirantur** lumina noctem
inquiruntque sacras humano pectore causas.

*Έτσι πλαγιάζει εκεί ψηλά το λευκό μονοπάτι οριοθετώντας
τον θόλο του ουρανού και έλκει προς τα πάνω τη ματιά των θνητών,
ενώ αυτοί θαυμάζουν μέσα στη σκοτεινή νύχτα την αλλόκοτη λάμψη
και αναζητούν με ανθρώπινο μυαλό τις ιερές αιτίες.*

Ο Φαέθων θαυμάζει όπως οι υπόλοιποι θνητοί (1.716 *dum nova* [...] *mirantur* – 1.737 *dum nova miratur*), όμως, διαφέρει στο ότι αυτός δεν αναζητά τα αίτια πίσω απ' την ύπαρξη του Γαλαξία (1.717 *inquiruntque* [...] *causas*)⁵⁰. Τι είναι αυτό που περιορίζει τον Φαέθοντα στο θάμβος που αισθάνεται; Η απάντηση αρχικά πρέπει να αναζητηθεί στην ηλικία του ήρωα, την οποία ο Μανίλιος στο δίστιχο 1.738-39 φροντίζει να υπερτονίσει:

*et puer in caelo ludit curruque superbis
luxuriat nitido, cupit et maiora parente.*

Ο Φαέθων είναι ένας *puer*, ένα παιδί που από τη μία νιώθει δέος μπροστά στα καινούργια θεάματα του ουρανού, από την άλλη, όμως, η ηλικία του δε διακρίνεται από την ωριμότητα εκείνη που θα τον οδηγούσε στην αναζήτηση των αιτίων που τα προκαλούν. Αντιθέτως, αυτός απλώς παρουσιάζεται να διασκεδάσει ταξιδεύοντας ανάμεσά στα αστέρια.

Για τον χαρακτηρισμό του Φαέθοντα ως *superbus* σε αυτά τα συμφραζόμενα, ίσως ρίχνει φως ο Σενέκας, ο οποίος στο έργο του *De Constantia Sapientis* αποκαλεί

⁴⁹ Volk (2002) 227.

⁵⁰ Kyriakidis (υπό έκδοση) 16.

superbus αυτόν που αδυνατεί να κρίνει αντικειμενικά τον εαυτό του, που υπερεκτιμά τις δυνάμεις του. Η αντίθετη αρετή της *superbia* είναι κατά τον φιλόσοφο η *magnanimitas*, η οποία χαρακτηρίζει τον άνδρα που αξιολογεί ορθώς τον εαυτό του και τους άλλους, που έχει επίγνωση των ικανοτήτων του. Ο ισχυρισμός ευσταθεί εφόσον δεχθούμε την υπόθεση ότι οι ιδέες αυτές του στωικού Σενέκα ήταν ήδη εκπεφρασμένες στο παρελθόν και γνωστές στον στωικό (ή στωικίζοντα) Μανίλιο. Οι δύο έννοιες θα εξεταστούν περαιτέρω σε άλλο σημείο⁵¹.

Η φράση *cupit et maiora parente* απηχεί τραγικά συμφραζόμενα, και συγκεκριμένα την *ύβρη*, εφόσον ένας θνητός (ο Φαέθων) επιθυμεί να υπερβεί έναν θεό (τον Ήλιο). Βέβαια, η επιθυμία του Φαέθοντα δεν υποκινείται από κακόβουλα κίνητρα, αλλά είναι προϊόν της νεαρής του ηλικίας, γεγονός που ο Μανίλιος φροντίζει να υπογραμμίσει βάζοντας τη φράση στο τέλος του δίστιχου, συμπαρασύροντας με το περιεχόμενό της αυτό των προηγούμενων λέξεων, που τονίζουν την παιδαριώδη συμπεριφορά του. Έτσι, ο ποιητής κατορθώνει να ελαφρύνει την ευθύνη του Φαέθοντα για την παρολίγο *εκπύρωση* του κόσμου που θα ακολουθήσει.

Ο Μανίλιος περιγράφει την καταστροφική φωτιά που προκάλεσε η λοξοδρόμηση του άρματος του Ήλιου, δίνοντας έμφαση στο πεδίο του ουρανού. Εφόσον ο ίδιος ο ουρανός ήρθε κοντά στο να πιάσει φωτιά (1.747) δεν υπάρχει λόγος να αναφερθεί καθόλου στις επίγειες ζημιές (1.744-45). Το επεισόδιο ολοκληρώνεται με τον ποιητή να αναφέρεται στον ουρανό και τον Γαλαξία ως σημείο της πύρινης καταστροφής εξαιτίας του Φαέθοντα (1.749). Ο Μανίλος υποβαθμίζει το μέγεθος της επίγειας καταστροφής διότι στόχος του είναι να παρουσιάσει τον μύθο της εκπύρωσης του κόσμου ως μία εκδοχή για τη δημιουργία του Γαλαξία. Επίσης, με αυτόν τον τρόπο, τονίζεται η σπουδαιότητα με την οποία είναι ενδεδυμένη η έννοια του ουρανού σε αξιακό-ιδεολογικό επίπεδο. Ο ουρανός είναι το πρότυπο⁵² (2.37-38, 2.82-83, 2.105-25, 2.261-64, 4.883-97) και η γη το αντίγραφο. Έτσι, εάν καταστραφεί το πρώτο, το δεύτερο δεν έχει ούτε ως ή άλλως αξία.

Ο μύθος του Φαέθοντα ήταν αρκετά γνωστός σε όλη την αρχαιότητα⁵³, αλλά αυτό δεν αρκεί για να δικαιολογηθεί η απουσία αναφοράς στον θάνατο του ήρωα, ο

⁵¹ Για τον Σενέκα και τους δύο όρους βλ. Baraz (2016) 162.

⁵² Volk (2004) 34.

⁵³ Η πλέον γνωστότερη και εκτενέστερη εκδοχή του μύθου είναι αυτή που παρουσιάζει ο Οβίδιος (βλ. στη συνέχεια). Αυτή με τη σειρά της πιθανότατα αντλεί από την εκδοχή του Ευριπίδη, το ομώνυμο δράμα του οποίου επιβιώνει σήμερα σε σπαραγματική μορφή. Βλ. Collard et al. (1995) 195-239. Ο Αισχύλος είχε γράψει μια σχετική με το θέμα τραγωδία *Ηλιάδες*, στην οποία ο χορός αποτελείται από

οποίος υπονοείται με την εικόνα του διαλυμένου άρματος του Ήλιου, με τα κομμάτια του διάσπαρτα στον ουρανό. Ο Φαέθων με την παράτολμη απόκλιση από την προκαθορισμένη πορεία του ήλιου, έφερε ταραχή στη φυσική, προκαθορισμένη από τη θεία βούληση, τάξη πραγμάτων (1.523-26):

deus est, qui non mutatur in aevo.
numquam transversas solem decurrere ad Arctos
nec mutare vias et in ortum vertere cursus
auroramque novis nascentem ostendere terris.

*Ο θεός είναι, ο οποίος δεν αλλάζει με την πάροδο του χρόνου.
Ποτέ ο ήλιος δεν παρεκκλίνει προς τις Άρκτους που διασταυρώνονται
ούτε αλλάζει δρόμο και αντιστρέφει την πορεία του προς την ανατολή
και δεν φανερώνει την αυγή να γεννιέται από καινούργιο μέρος.*

Δεν είναι προϊόν τύχης, καταλήγει ο Μανίλιος, αλλά η τάξη του θεού (1.531 *non casus opus est, magni sed numinis ordo*). Συνεπώς, η αποκατάσταση της είναι επιβεβλημένη. Η ισορροπία που επανέρχεται δεν παρουσιάζεται μέσα από τη βίαιη επέμβαση του Δία, ο οποίος κατέχει σημαίνουσα θέση στη φιλοσοφία της Στοάς ως εκφραστής της κοσμικής τάξης⁵⁴. Στο σύμπαν του Μανίλιου, βέβαια, η στωική αντίληψη για τον ρόλο του Δία δεν είναι ιδιαίτερα προβεβλημένη. Ιδιότητες του ολύμπιου θεού έχουν αντικατασταθεί από τις έννοιες της *ratio* και του *deus*, χωρίς, όμως, αυτό να αποκλείει τη συμβολική του παρουσία μέσα στο έργο. Ο Δίας στο ποίημα παρουσιάζεται να τιμά θνητούς και ήρωες, μεταμορφώνοντάς τους μετά θάνατον σε αστερισμούς⁵⁵. Η κατακεραύνωση του Φαέθοντα θα φαινόταν αντιφατική, όντας ο τελευταίος ένας θαυμαστής των αστερισμών. Μάλιστα, αξίζει να δοθεί προσοχή σε έναν συγκεκριμένο αστερισμό, εκείνον του Ηνιόχου (1.362-64):

τις αδερφές του Φαέθοντα. Βλ. ακόμη Ευρ. *Ιπ.* 735-41, Πλ. *Τιμ.* 22c, Απολλ. *Αργ.* 4.595-611, Διοδ. Σικ. 5.23.2-4, Πανσ. 1.4.1. Βιργ. *Αιν.* 10.187-93, Λουκρ. *DRN* 5.396-406.

⁵⁴ Βλ. ενδεικτικά "Ύμνος εις Δία του Κλεάνθη: 2 Ζεῦ, φύσεως ἀρχηγέ, νόμου μέτα πάντα κυβερνῶν/ 4 ἐκ σοῦ γὰρ γενόμεσθα/ 7 σοὶ δὴ πᾶς ὁδε κόσμος, ἐλισσόμενος περὶ γαῖαν,/ 8 πείθεται, ἢ κεν ἄγῃς, καὶ ἐκὼν ὑπὸ σείῳ κρατεῖται· και Ευσέβ. *Praep. evang.* 15 σελ. 817, 6 (SVF 2.528) διὸ δὴ Ζεὺς λέγεται ὁ κόσμος, ἐπειδὴ τοῦ ζῆν αἴτιος ἡμῖν ἐστι και το προοίμιο των Φαινομένων του Άρατου, 1-4 Ἐκ Διὸς ἀρχώμεσθα, τὸν οὐδέποτε ἄνδρες ἐδόμεν/ ἄρρητον. Μεσται δὲ Διὸς πᾶσαι μὲν ἀγναιά,/ πᾶσαι δ' ἀνθρώπων ἀγοραί, μεστὴ δὲ θάλασσα/ καὶ λιμένες· πάντα δὲ Διὸς κεκρήμεθα πάντες, 10-13 Αὐτὸς γὰρ τὰ γε σήματ' ἐν οὐρανῷ ἐστήριξεν,/ ἄστρα διακρίνας, ἐσκέψατο δ' εἰς ἐνιαυτὸν/ ἀστέρας οἳ κε μάλιστα τετυγμένα σημαίνουσιν/ ἀνδράσιν ὠράων, ὅφρ' ἔμπεδα πάντα φύωνται.

⁵⁵ *Αστρ.* 1. 337-38 *proxima sors Cycni, quem caelo Iuppiter ipse/ imposuit*, 1.362-64 *Heniochus [...]/ quem Iuppiter/ caeloque sacravit*, 1.366-70 *Capella [...]* *sacravit in astris/ Iuppiter*, 1.431-32 *tunc Iuppiter Arae sidera constituit*.

Heniochus, studio mundumque et nomen adeptus
quem primum curru volitantem Iuppiter alto
quadriiugis conspexit equis caeloque sacravit.

*Ο Ηνίοχος, που λόγω ασχολίας αξιώθηκε ουρανό και όνομα,
που πρώτον τον είδε ο Δίας στο ψηλό του άρμα
με τα τέσσερα άλογα να πετά και τον καθαγίασε στα ουράνια.*

Ο στίχος 1.363 *quem primum curru volitantem Iuppiter alto* θυμίζει τον 1.736 *Phaentontem patrio curru per signa volantem*. Χωρίς να γνωρίζουμε με βεβαιότητα την ταυτότητα του Ηνίοχου⁵⁶ που καταστέρισε ο Δίας, βλέπουμε ότι τον τιμά για τη δραστηριότητά του, η οποία, όπως διαφαίνεται από τη λεκτική εγγύτητα των στίχων, ομοιάζει με του Φαέθοντα. Η καταστροφή προκλήθηκε από σφάλμα. Ο Φαέθων δεν τιμάται, αλλά ούτε παρουσιάζεται να τιμωρείται. Ο Μανίλιος είναι επιεικής με τον Φαέθοντα, μέσα από τον οποίο εκφράζεται ποιητολογικά.

Στο 4^ο βιβλίο, ο Φαέθων εμφανίζεται ξανά (4.834-37):

nec non, cum patrias Phaethon temptavit habenas,
arserunt gentes timuitque incendia caelum 835
fugeruntque novas ardentia sidera flammās
atque uno metuit condi natura sepulcro.

*Επιπλέον, όταν ο Φαέθων δοκίμασε τα πατρικά ηνία,
έπιασαν φωτιά τα έθνη, και ο ουρανός τρόμαξε απ' την πυρκαγιά
και τα διάπυρα άστρα τράπηκαν σε φυγή μπροστά στις
καινούργιες φλόγες και η φύση φοβήθηκε μήπως θαφτεί
σε έναν τάφο.*

Ο Μανίλιος με τη συσσώρευση λέξεων που σχετίζονται με τη φωτιά (4.835 *arserunt, incendia*, 4.836 *ardentia, flammās*), και με τα δύο φόβου σημαντικά ρήματα (4.835

⁵⁶ Στα λατινικά συνήθως ο αστερισμός αποκαλείται *Auriga*. Από τα μυθικά πρόσωπα που ενδέχονται να βρίσκονται πίσω απ' την ταυτότητα του *Heniochus* και σταχυολογεί η Feraboli (2001) *ad loc.* 362 *Heniochus*, σίγουρα απορρίπτεται ο Βελλεροφόντης, καθώς στο 5^ο βιβλίο ο ήρωας παρουσιάζεται ως πιθανώς γεννημένος κάτω από αυτόν τον αστερισμό (5.97 *hoc genitum credas de sidere Bellerophonten*). Σύμφωνα με μια παράδοση που αναφέρει ο Οβίδιος (*Am.* 3.12.37-38) και ο μεταγενέστερος Νόννος (*Διο.* 1.355-58, 38. 424-31) ο αστερισμός είναι ο ίδιος ο Φαέθων (ο Υγίνος παρουσιάζει τον Φαέθοντα ως έναν εκ των πλανητών, *Αστρ.* 2.42.1324-27), παράδοση που, όσο ελκυστική και αν είναι, πρέπει να απορριφθεί για τον Μανίλιο. Ο Goold (1992) 306 σημ. α έχει πιθανότατα δίκιο να ταυτίζει τον *Heniochus* με τον Εριχθόνιο, όπως εξάλλου και οι περισσότερες πηγές. Ο Μανίλιος στο 5^ο βιβλίο κατά την περιγραφή του αστερισμού του *Heniochus* αναφέρει πως ο τελευταίος διατηρεί στον ουρανό τον ενθουσιασμό για την ιππική τέχνη, όπως έκανε πρωτότερα και στη γη (5.72 *quas prius in terris agitator amaverat artes*), λεπτομέρεια που αποκλείει τον Φαέθοντα. Το *primum* του στίχου 1.363 μας κατευθύνει προς τον Εριχθόνιο ο οποίος θεωρείται ο πρώτος που κατασκεύασε τέθριππο (βλ. π.χ. *Γεω.* 3.113-14, *primus Erichthonius currus et quattuor ausus/ iungere equos*).

timuit, 4.857 *metuit*) υπογραμμίζει τις διαστάσεις της πύρινης καταστροφής εξαιτίας του Φαέθοντα⁵⁷, που παραλίγο να τεθεί εκτός ελέγχου. Το χωρίο αυτό θα μπορούσε να θεωρηθεί συμπληρωματικό του πρώτου, χωρίς βέβαια να υπάρχει ούτε εδώ αναφορά στο πώς η καταστροφή αποσοβήθηκε. Σε φιλοσοφικά πλαίσια, η επιμονή του Μανίλιου στην αναφορά της πυρκαγιάς πιθανώς να σχετίζεται με την αντίληψη των στωικών για το τέλος του κόσμου μέσω *έκπυρώσεως*⁵⁸.

Ο Μανίλιος δίνει, επίσης, έμφαση στη θέαση του ουρανού από την οπτική γωνία του Φαέθοντα, την οποία ενισχύει αντιδιαστέλλοντάς τη προς αυτή των κοινών ανθρώπων που παρατηρούν τον ουρανό από τη γη (1.715) και απορούν με την αλλόκοτη λάμψη του Γαλαξία (1.716 *dum nova per caecam mirantur lumina*). Ο Φαέθων κοιτάζει από κοντά, για αυτό το *nova* στη δική του περίπτωση δε μεταφράζεται ως «αλλόκοτα», αλλά «καινούργια» (1.737), *dum nova miratur proprius spectacula mundi*. Η λέξη κλειδί είναι το *proprius*. Παρόλο που ο Φαέθων έχει τη δυνατότητα να μάθει τις *sacras causas* με μεγαλύτερη ευκολία από τους υπόλοιπους θνητούς, δεν το κάνει. Μπορεί να θαυμάζει τα ουράνια φαινόμενα, αλλά δεν ανέβηκε στο φτερωτό άρμα για να τα γνωρίσει. Τελείως διαφορετική είναι η αντιμετώπιση του Μανίλιου στο προοίμιο του πρώτου βιβλίου (1.11-19):

iam **propiusque** favet mundus **scrutantibus** ipsum
et cupit aetherios per carmina pandere census.
hoc sub pace vacat tantum. iuvat ire per ipsum
aera et immenso spatiantem vivere caelo
signaque et adversos stellarum **noscere** cursus. 15
quod solum **novisse** parum est. impensius ipsa
scire iuvat magni penitus **praecordia mundi**,
quaque regat generetque suis animalia signis
cernere et in numerum Phoebo modulante referre.

*Πλέον ο ουρανός ευνοεί αυτούς που από πιο κοντά
τον διερευνούν και επιθυμεί να αποκαλύπτει μέσα
από τραγούδια τα αιθέρια πλούτη.
Μόνο σε καιρό ειρήνης υπάρχει ευκαιρία για τέτοιο έργο.
Με ευχαριστεί να διαβαίνω τον ίδιο τον αέρα και να ζω περιπλανώμενος
στον απέραντο ουρανό και να γνωρίζω
τα αστέρια και τις ποικίλες κινήσεις των πλανητών.*

⁵⁷ Musso (2012) 195.

⁵⁸ Ο Μανίλιος εντάσσει την εικόνα πύρινης συντέλειας του κόσμου και στο τέλος του ποιήματος (5.743-45): *cui si pro numero vires natura dedisset/ ipse suas aether flammis sufferre nequiret,/ totus et accenso mundus flagraret Olympo*.

Να μάθω μονάχα αυτό, όμως, είναι λίγο. Είναι περισσότερο ευχάριστο να γνωρίσω σε βάθος την ίδια την καρδιά του μεγάλου ουρανού, και να διακρίνω με ποιον τρόπο κυβερνά και πώς δημιουργεί τα ζωντανά πλάσματα σύμφωνα με τους αστερισμούς του και να τα βάλω σε μέτρα με τον Φοίβο να κρατάει τον ρυθμό.

Ο Μανίλιος επιθυμεί να προσπελάσει (1.11 *propriusque*) τον ουρανό, όχι για να τον θαυμάσει, αλλά για να τον ερευνήσει. Τέσσερα ρήματα γνώσεως σημαντικά κάνουν την εμφάνισή τους για να υπογραμμίσουν αυτή τη γνωσιακή διάσταση (1.11 *scrutantibus*, 1.15 *noscere*, 1.16 *novisse*, 1.17 *scire*) η οποία δεν περιορίζεται στην επιφάνεια, το να ξέρει κανείς πώς κινούνται οι πλανήτες και οι αστέρες (1.15-16, αστρονομία), αλλά φτάνει μέχρι την πιο μύχια μορφή της (πρβλ. 1.717 *sacras [...]* *causas*), τη γνώση του πώς το σύμπαν μέσω των αστερισμών ελέγχει τη ζωή στη γη (1.16-19, αστρολογία). Ο ίδιος ο ουρανός ενισχύει μία τέτοια απόπειρα (1.11-12).

Ο Μανίλιος δείχνει την «ορθή» στάση απέναντι στο σύμπαν, και το σύμπαν τον ευνοεί. Δημιουργείται μία σχέση αλληλεξάρτησης στην οποία ο Μανίλιος επιθυμεί να διερευνήσει τα μυστικά του ουρανού, και ο ουρανός επιθυμεί να αποκαλυφθεί μέσω του ποιήματος του Μανίλιου (1.19), και αυτή η αμοιβαία σχέση προκαλεί θαυμασμό στα αστέρια και ευφροσύνη στον κόσμο (2.141-42):

sed caelo noscenda canam, **mirantibus** astris
et gaudente sui mundo per carmina vatis

*Αλλά θα τραγουδήσω για να το μάθει ο ουρανός,
και τα αστέρια που θαυμάζουν και ο κόσμος που
ευφραίνεται με τα τραγούδια του ποιητή του.*

Ο θαυμασμός των αστεριών προς τον Μανίλιο είναι απόρροια της αρμονικής σχέσης που τους ενώνει και της μεταξύ τους ορθής αλληλεπίδρασης. Ο θαυμασμός του Φαέθοντα προς τα αστέρια, πηγάζει από την άγνοια του, σχετίζεται με το δέος του αγνώστου (*hona*), και όχι με τη βαθύτερη γνώση που ξεκλειδώνει πτυχές άξιες ειλικρινούς θαυμασμού (1.16-19).

Ο ποιητής των *Αστρονομικών* δεν είναι ο πρώτος που πραγματεύεται αστρολογικά θέματα. Πίσω του υπάρχει μακρά παράδοση της οποίας ο ίδιος είναι συνεχιστής. Στο πρώτο βιβλίο (1.46-52) πληροφορούμαστε ότι ο θεός αποκάλυψε σε ιερείς (*sacerdotes*) τα μυστικά του ουρανού, και αυτοί ήταν που εδραίωσαν την επιστήμη της αστρολογίας και ανέγνωσαν τη μοίρα με τη βοήθεια των άστρων (1.51-

52 *primique per artem/ sideribus videre vagis pendentia fata*). Ο Μανίλιος είναι *vates*, έννοια που περικλείει αυτή του *sacerdos* και με την ποίησή του μιλά για τον θεό (2.60-61):

namque canam tacita naturae mente potentem 60
infusumque deum caelo terrisque fretoque.

*Γιατί θα υμνήσω τον θεό, που με το σιωπηρό μυαλό
του εξουσιάζει τη φύση, και διαχέεται στον ουρανό και
στη γη και στη θάλασσα.*

Ο Μανίλιος δεν μπορεί να εξισωθεί με τον πανταχού παρόντα και παντοκράτορα θεό και αυτό το γνωρίζει. Στον αντίποδα στέκεται ο Φαέθων ο οποίος προσπάθησε να υπερβεί τον θεό Ήλιο. Με παρεμφερή με τον Μανίλιο μέσα –ένα φτερωτό άρμα που του επέτρεψε να δει από κοντά τα ουράνια φαινόμενα– η συμπεριφορά του Φαέθοντα είναι τελείως διαφορετική. Οι κινήσεις του αντιτίθενται σε αυτές του Μανίλιου, καθιστώντας τον πρώτο ένα αρνητικό⁵⁹ *alter ego* του δεύτερου. Ο Φαέθων αποπειράθηκε να κάνει κάτι που υπερέβαινε τη θνητή του φύση, με συνέπεια τη διασάλευση της κοσμικής τάξης.

Από την άλλη ο Μανίλιος γνωρίζει τα όρια του και τον ρόλο του: μέσα από το τραγούδι του θα μεταλαμπαδεύσει τη γνώση που αποκρυπτογράφησε στους άλλους ανθρώπους. Ο ίδιος είναι ένας δίαυλος μεταξύ θεού και ανθρώπων, οι οποίοι είναι πλασμένοι ώστε να μπορούν να τον κατανοήσουν (2.115-25). Ο Μανίλιος, ως ουράνιος αρματηλάτης, έχει γίνει κοινωνός της γνώσης και επιστρέφει στη γη για να τη μοιραστεί (4.390-95):

quod quaeris, deus est: conaris scandere caelum 390
fataque fatali genitus cognoscere lege
et transire tuum pectus mundoque potiri.
pro pretio labor est nec sunt immunia tanta
ne mirere viae flexus rerumque catenas.
admitti potuisse sat est: sint cetera nostra. 395

*Αυτό που αναζητάς είναι ο θεός: επιχειρείς
να σκαρφαλώσεις στον ουρανό και να γνωρίσεις,
εσύ, γεννημένος από μοιραίο νόμο, το πεπρωμένο,
και να υπερβείς το μυαλό σου και να κατακτήσεις το σύμπαν.
Ο μόχθος είναι αντάξιος της αμοιβής, ούτε τόσο σπουδαία*

⁵⁹ Musso (2012) 203.

*πράγματα κερδίζονται δίχως κόστος.
Μην απορείς με την περιπλοκότητα του δρόμου
και την ακολουθία των πραγμάτων.
Είναι αρκετό που μας δόθηκε η δυνατότητα να το καταφέρουμε:
ας μείνουν τα υπόλοιπα σε εμάς.*

Ο Μανίλιος έχοντας επίγνωση των συνεπειών της παρέκκλισης από την υποδεδειγμένη πορεία του Φαέθοντα (1.741 *monstratas liquisse vias*) συμβουλεύει τον μαθητή του να μην απορεί με την περιπλοκότητα του δρόμου (4.394 *ne mirere viae flexus*). Ο Φαέθων ενσαρκώνει, έτσι, και τον άπειρο μαθητή που θαμπώνεται από το δέος των ουράνιων σωμάτων, και δεν μπορεί να χαλιναγωγήσει τον εαυτό του, και να ακολουθήσει τις συμβουλές του δασκάλου. Η εικόνα του παιδιού που διδάσκεται τη γλώσσα είναι ενδεικτική (2.755-56):

ut rudibus **pueris monstratur** littera primum
per faciem nomenque suum, tum ponitur usus

*Όπως στα παιδιά που δεν έχουν μορφωθεί υποδεικνύεται
πρώτα η όψη και το όνομα του γράμματος,
ύστερα αναφέρεται η χρήση του.*

Ο Φαέθων είναι το παιδί που αγνοεί αυτό που του υπέδειξε ο Ήλιος (1.738-41 *puer [...] monstratas liquisse vias*). Ο σκοπός του, όμως, να ανεβεί στο άρμα του πατέρα του, ναυαγεί, διότι προσπάθησε να τον πραγματοποιήσει, χωρίς να έχει διδαχθεί πρώτα τα προηγούμενα στάδια (1.761 *singulaque in summam prodest didicisse priora*). Λοξοδρόμησε με το άρμα του ήλιου διαταράσσοντας την πρόπουσα τάξη, στην οποία ο Μανίλιος εφιστά την προσοχή του μαθητή του (4.394 *rerumque catenas*). Σε αντίθεση με ό,τι υπήρξε ο Φαέθων, ο οποίος τελικά όχι απλώς δεν ακολούθησε τις οδηγίες, αλλά προσπάθησε να υιοθετήσει ο ίδιος τον ρόλο του πατέρα–καθοδηγητή (1.739 *cupit et maiora parente*)⁶⁰, ο Μανίλιος προτείνει στον μαθητή να είναι ταπεινός, και μηνύει πως το μόνο που είναι στον ίδιο επιτρεπτό, αλλά ταυτόχρονα επαρκές, είναι να καταδείξει τον θεό (4.438-41):

nec fingenda datur, tantum **monstranda** figura.
ostendisse deum nimis est: dabit ipse sibimet

⁶⁰ Ας σημειωθεί ότι το άρμα στο οποίο επιβαίνει ο Φαέθων δεν είναι δικό του. Ο ίδιος είναι άπειρος και τα άλογα δεν τον γνωρίζουν, είναι, επομένως, αναμενόμενο να χάσει τον έλεγχο, βλ. Kyriakidis (υπό έκδοση) 27.

pondera. nec fas est verbis splendescere mundum: 440
rebus erit maior.

*Δεν είναι επιτρεπτό να δώσω μορφή, αλλά μόνο
να υποδείξω το σχήμα. Να φανερωθεί ο θεός είναι αρκετό:
ο ίδιος θα καθιερώσει την αυθεντία του. Ούτε είναι όσιο με λόγια
να εκλαμπρύνεται ο ουρανός: στην πραγματικότητα
θα παρουσιαστεί σπουδαιότερος.*

β) Ο γιος του Ήλιου και η ύβρις σε Λουκρήτιο και Οβίδιο

Ο Μανίλιος έχει στηρίξει τη δική του περιγραφή του μύθου καταρχήν στις *Μεταμορφώσεις* του Οβιδίου, και δευτερευόντως στον προγενέστερο Λουκρήτιο⁶¹.

Στο πέμπτο βιβλίο του *De Rerum Natura* κατά την αναφορά στην πάλη μεταξύ των στοιχείων του νερού και της φωτιάς, ο Λουκρήτιος εντάσσει στην αφήγησή του τον μύθο του Φαέθοντα (5.396-406) ως απόδειξη ότι κάποτε ο κόσμος παραλίγο να καταστραφεί από πυρκαγιά. Ο Λουκρήτιος περιγράφει την *εκτός δρόμου* ορμή (5.397 *anvia* [...] *vis*⁶²) των αλόγων να σέρνει τον Φαέθοντα πάνω από όλον τον ουρανό και τη γη (5.398 *aethere raptavit toto terrasque per omnis*). Κατόπιν διαβάζουμε (5.399-401):

at pater omnipotens ira tum percitus acri
magnanimum Phaethonta repenti fulminis ictu
deturbavit equis in terram

*Και τότε ο παντοδύναμος πατέρας, υποκινημένος από πικρή οργή,
τον μεγάθυμο Φαέθοντα με την ξαφνική βολή του κεραυνού
τον γκρέμισε απ' το άρμα του στη γη.*

Η γλώσσα του Λουκρητίου εγκολπώνει επικούς απόηχους (5.397 *rapax vis solis equorum*, 399 *pater omnipotens*, 400 *magnanimum*, 402 *aeternam suscepit lampada mundi*) και ως στόχο έχει να χλευάσει⁶³ το έπος και τις αναφορές του στους θεούς, αφού, όπως ο ίδιος αναφέρει στο τέλος του επεισοδίου, όλη αυτή η αφήγηση απέχει από την αλήθεια (5.406 *quod procul a vera nimis est ratione repulsum*). Αξίζει, βέβαια, να μείνουμε στις λεπτομέρειες που μας παρέχει ο Λουκρήτιος: Ο παντοδύναμος πατέρας των θεών οργίζεται και κατακεραυνώνει τον Φαέθοντα, τον *μεγάθυμο*. Ο

⁶¹ Feraboli, S. et all. (2001), *ad loc.* 735, Glauthier (2017) 287.

⁶² Τα αποσπάσματα του *De Rerum Natura* είναι βασισμένα στην έκδοση του Martin (1969).

⁶³ Gale (2009) 139.

χαρακτηρισμός του ήρωα ως *magnanimus* και η απουσία αναφοράς στο νεαρό της ηλικίας του, τον παρουσιάζουν ως υπαίτιο της κατάστασης. Προσπάθησε να ανταγωνιστεί τον θεό-πατέρα του, απέτυχε, και τώρα ο Δίας τον τιμωρεί. Η αντίδραση του Δία οφείλεται στην οργή του, όχι σε προσπάθεια θεραπείας της κατάστασης. Ο θεός Ήλιος είναι αυτός που επαναφέρει το άρμα στη σωστή τροχιά (5.401-4). «Τουλάχιστον αυτά είναι που έχουν τραγουδήσει οι Έλληνες ποιητές» (5.405 *scilicet ut veteres Graium cecinere poetae*),⁶⁴ προσθέτει ειρωνικά ο Λουκρήτιος, χωρίς πιθανότατα να αναφέρεται σε κάποια συγκεκριμένη πηγή, καθώς ο μύθος ήταν διαδεδομένος στην αρχαιότητα⁶⁵.

Η διάσταση με το χωρίο του Μανίλιου είναι ουσιαστική. Στο *De Rerum Natura* ο Φαέθων είναι ένας ήρωας που υπερβαίνει τα όρια και η τιμωρία του περιγράφεται ρητά και βραχυλογικά. Κατακεραυνώνεται και πέφτει στη γη. Δεν υπάρχει ίχνος συμπάθειας γι' αυτόν στα λόγια του ρεπουμπλικανού ποιητή. Ο Δίας είναι εξοργισμένος και ο Ήλιος, ο πατέρας του Φαέθοντα, μεριμνά μονάχα για την επαναφορά του άρματος στον σωστό δρόμο. Η μόνη αναφορά στην καταστροφική φωτιά είναι ο εναρκτήριοις στίχος του επεισοδίου 4.396 *Ignis enim superavit et ambiens multa perussit* (η φωτιά πράγματι υπερίσχυσε και κλείνοντας στην αγκαλιά της πολλά μέρη τα κατέκαυσε). Μάλιστα μοιάζει υποβαθμισμένη συγκριτικά με την παρολίγο εκπύρωση ολόκληρου του κόσμου στα *Αστρονομικά*: στον Λουκρήτιο κατακάηκαν απλώς πολλά μέρη.

Το χάσμα ανάμεσα στους δύο ποιητές οφείλεται εν πολλοίς και στο ότι ανήκουν σε διαφορετικές φιλοσοφικές σχολές. Αυτό που πρεσβεύει ο ένας αποτελεί τροχοπέδη για το δόγμα που εκινεί την αφήγηση του άλλου. Ο Λουκρήτιος, αν και όχι ονομαστικά, βάλλει πιθανότατα εναντίον των Στωικών⁶⁶, και ο Μανίλιος σε βάρος του Επικούρου και του Λουκρήτιου⁶⁷. Ο επικούρειος ποιητής υιοθετεί έναν μύθο γνωστό για να καταστήσει εύληπτη την πραγμάτευσή του σχετικά με την πάλη των στοιχείων. Ενώ

⁶⁴ Bailey (1947) *ad loc.* 406.

⁶⁵ Bailey (1947) *ad loc.* 396-405

⁶⁶ Βλ. ενδεικτικά *DRN* 1.641, όπου καταρρίπτεται η θεωρία του Ηρακλείτου και οι επηρεασμένοι από αυτόν αποκαλούνται *stolidi* (ανόητοι). Η έρευνα έχει αναγνώσει εδώ υπαινικτική αναφορά σε βάρος των Στωικών, που βασίζεται στη ομοιότητα των λέξεων *stolidi-stoici*, οι οποίοι θεωρούσαν τον Ηράκλειτο ως ιδεολογικό τους πρόδρομο, Montarese (2012) 185-6. Πρβλ. επίσης 5.22-42 όπου ο Λουκρήτιος αποκαθηλώνει τη φιγούρα του Ηρακλή, τον οποίο οι Στωικοί αξιοποιούσαν συμβολικά στη φιλοσοφία τους, Packman (1976).

⁶⁷ Βλ. *Αστρ.* 1.483 κ.ε. Μάλιστα ο Μανίλιος υπαινίσσεται τον Επικούρο αναφέροντας πως ήταν ο πρώτος που έχτισε από άτομα τα τείχη του ουρανού (1.486-7 [...] *qui primus moenia mundi/ seminibus struxit minimis*), χρησιμοποιώντας την ίδια φράση που είχε χρησιμοποιήσει ο Λουκρήτιος στον πρώτο ύμνο προς τον δάσκαλό του, και στην ίδια μετρική θέση (1.73 *processit longe flammantia moenia mundi*).

κάνει μνεία σε αυτόν, ταυτόχρονα τον αποδομεί, καθώς ως μύθος είναι ασυμβίβαστος με την επικούρεια φιλοσοφία, και, όπως όλοι οι μύθοι, είναι ένα ψέμα. Ο Μανίλιος πάλι, εστιάζει στην καταστροφή του κόσμου από τη φωτιά που θα προκαλούσε ο Φαέθων, δίνοντας ταυτόχρονα ένα *αίτιον* για την ύπαρξη του Γαλαξία και τονίζοντας τις συνέπειες που έχει η παρέκκλιση από τα όρια που έχει θέσει ο θεός και η φύση. Από την άλλη, πιθανότατα υπάρχει συσχετισμός με τη στωική θεωρία περί του τέλους του κόσμου μέσω *έκπυρρώσεως*, ενώ η εικόνα του Φαέθοντα ως αρματηλάτη αξιοποιείται μεταποιητικά.

Εάν η απόσταση του Μανίλιου από τον Λουκρήτιο σχετίζεται περισσότερο με τις φιλοσοφικές τους θέσεις, η απόκλιση του από τον Οβίδιο ενσωματώνει στοιχεία της ποίησης ως τέχνης και του ποιητή ως δημιουργού. Οι *Μεταμορφώσεις* είναι το κατεξοχήν κείμενο με το οποίο συνδιαλέγεται ο Μανίλιος σχετικά με το επεισόδιο του Φαέθοντα. Ο ποιητής θεωρεί τον αναγνώστη ως έχοντα γνώση της πραγμάτευσης του Οβιδίου, και χρησιμοποιεί φράσεις που απαντούν άμεσα στην προγενέστερη πηγή.

Ο Οβίδιος αφιερώνει πολλούς στίχους στον Φαέθοντα (1.750-2.366), εντάσσοντας στην ιστορία του στοιχεία του έπους και της τραγωδίας. Ο Ήλιος ορκίζεται στη Στύγα να δώσει στον γιο του, Φαέθοντα, ό,τι επιθυμήσει (2.42-46), ως απόδειξη της καταγωγής του από τον ίδιο, πράγμα που είχε αμφισβητήσει ο Έπαφος (1.750-54). Η απόκριση του Φαέθοντα έρχεται κοφτή και σε πλάγιο λόγο (2.47) *currus rogat ille paternus*. Ο Ήλιος, εφόσον δεσμευμένος από όρκο δεν μπορεί να αναιρέσει την υπόσχεσή του, προσπαθεί να μεταπείσει τον Φαέθοντα (2.54-56):

magna petis, Phaethon, et quae nec viribus istis
munera coveniant nec tam **puerilibus** annis.
sors tua mortalis: non est mortale quod optas.

*Μεγάλα δώρα ζητάς, Φαέθων, τα οποία ούτε στις δυνάμεις σου
αρμόζουν ούτε στα τόσο παιδικά σου χρόνια.
Η μοίρα σου είναι θνητή: δεν είναι θνητό αυτό που λαχταράς.*

Ο Ήλιος, όταν βλέπει ότι τα επιχειρήματά του πέφτουν στο κενό, προσπαθεί ακόμη και να τρομοκρατήσει τον Φαέθοντα, λέγοντάς του ότι στον ουρανό υπάρχουν απειλητικές

όψεις θηρίων⁶⁸. Τελικά, επιβεβαιώνεται, εφόσον αυτοί οι θηριόμορφοι αστερισμοί, και ειδικότερα ο Σκορπιός⁶⁹, είναι που τρομοκρατούν τον Φαέθοντα⁷⁰ ώστε να αφήσει τα χαλινάρια και να χάσει τον έλεγχο του άρματος (2.200): *mentis inops gelida formidine lora remisit* (δίχως μυαλό από τον παγερό τρόμο άφησε τα ηνία).

Με άλλα λόγια, ενώ ο Οβίδιος αναφέρει δια στόματος Ηλίου ότι ο Φαέθων είναι παιδί, και πως αυτό που επιθυμεί να κάνει, τον υπερβαίνει, η αιτία της απώλειας του ελέγχου του άρματος και η συνεπακόλουθη καταστροφή δεν φαίνεται να είναι η ηλικία του, αλλά η τρομακτική όψη των αστερισμών⁷¹.

Για τον Μανίλιο κάτι τέτοιο είναι αδιανόητο. Τα ουράνια σώματα εκφράζουν τη βούληση του θεού και υπάρχουν για να στέργουν τους ανθρώπους. Στους αστερισμούς δεν υπάρχει τίποτα που να προκαλεί φόβο. Ο Φαέθων στα *Αστρονομικά* δε φοβάται. Αντιθέτως, το άρμα βγαίνει εκτός ορίων ενώ εκείνος *θαυμάζει* τα ουράνια σώματα (1.737 *dum nova miratur propius spectacula mundi*, 1.740 *deflexum solito cursu*). Για να καταστήσει περισσότερο σαφή τη μετατόπιση της στάσης απέναντι στους αστερισμούς, ο Μανίλιος δανείζεται τη φρασεολογία του Οβιδίου. Στις *Μεταμορφώσεις*, όταν ο Ήλιος οδηγεί τον Φαέθοντα πάνω στο άρμα του, ακολουθεί μία σύντομη *έκφραση* που εστιάζει στο χρυσό και γενικότερα στην πολυτέλειά που το συνοδεύει (2.105-10)⁷². Ο Φαέθων θαμπώνεται (2.111-12): *Dumque ea magnanimus Phaethon miratur opusque/ perspicit*⁷³ (και ενώ ο μέγαθυμος Φαέθων αυτά θαυμάζει και εξετάζει το έργο). Ο Μανίλιος κλείνει το μάτι στον αναγνώστη με αυτόν τον στίχο και τον προκαλεί να εντοπίσει τη διαφορά του ήρωα στο δικό του έργο συγκριτικά με του Οβιδίου. Στα *Αστρονομικά* ο Φαέθων θαυμάζει αυτά που στις *Μεταμορφώσεις* του προκαλούν τρόμο. Με άλλα λόγια, ο Φαέθων εκεί θαυμάζει το χρυσοποίκιλτο άρμα του Ήλιου, όπως θα έκανε ένα παιδί που θαμπώνεται από τη λάμψη. Στον Μανίλιο ο

⁶⁸ *Μετ.* 2.78 *per insidias iter est formasque ferarum*, 2.80 *cornua Tauri*, 2.81 *Haemoniosque arcus violentique ora Leonis*, 2.83 *Scorpion atque aliter curvantem brachia Cancrum*.

⁶⁹ Ο Ήλιος για λόγους ρητορικούς απαριθμεί τα πέντε πιο τρομακτικά ζώδια, δεν τον ενδιαφέρει να περιγράψει όλο τον ζωδιακό, Bass (1977) 244.

⁷⁰ *Μετ.* 2.193-94 *sparsa quoque in vario passim miracula caelo/ vastarumque videt trepidus simulacra ferarum*, 2.196 *Scorpius*, 2.198-9 *hunc puer ut nigri madidum sudore veneni/ vulnera curvata minitantem cuspidē vidit*.

⁷¹ Η αρχική αιτία παρέκκλισης του άρματος, βέβαια, είναι η συνειδητοποίηση από τη μεριά των ίππων ότι ο αρματηλάτης δεν είναι ο Ήλιος (*Μετ.* 2.161-68). Ωστόσο, η κατάσταση βγαίνει εκτός ορίων όταν ο Φαέθων παρατά τα χαλινάρια.

⁷² *Μετ.* 2.107-110 *aureus axis erat, temo aureus, aurea summae/ curvature rotae, radiorum argenteus ordo;/ per iuga chrysolithi positaeque ex ordine gemmae/ clara repercusso reddebant lumina Phoebo*.

⁷³ Το οποίο πιθανώς απηχεί τους στίχους της *Αινειάδας* 1.453-56 *Namque sub ingenti lustrat dum singula templo/ reginam opperiens, dum, quae fortuna sit urbi,/ artificumque manus inter se operumque laborem/ miratur*. Εκεί ο Αινείας θαμπώνεται βλέποντας τις τοιχογραφίες στον ναό της Ιuno στην Καρχηδόνα.

Φαέθων απλώς παίζει πάνω στο λαμπερό άρμα, δεν το θαυμάζει (1.737-38 *ludit curruque [...] nitido*). Ο Μανίλιος έχει πάρει την εικόνα του Φαέθοντα ως *puer* που βρήκε στον Οβίδιο⁷⁴ και την έχει προσαρμόσει ώστε να εξυπηρετεί τους στόχους του.

Αυτό, όμως, δεν είναι το μοναδικό σημείο που τα δύο κείμενα συνδιαλέγονται άμεσα. Ο Μανίλιος αφού αναφερθεί στη διάλυση του άρματος διερωτάται (1.744-45) *quid querimur flammis totum saevisse per orbem/ terrarumque rogam cunctas arsisse per urbes?* (Γιατί να παραπονεθούμε που οι φλόγες άναψαν σε όλον τον κόσμο/ και η νεκρική πυρά της γης έκαιγε σε κάθε πόλη;). Και αμέσως έπειτα δίνει μόνος του την απάντηση: (1.746-47) *cum vaga disperse fluitarunt fragmina currus,/ et caelum exustum est*. (Όταν ξεχύθηκαν εδώ κι εκεί τα κομμάτια του διασκορπισμένου άρματος,/ ακόμα και ο ουρανός έπιασε φωτιά).

Ο Οβίδιος, πριν αναφερθεί στην πύρινη καταστροφή του Φαέθοντα στη γη, παραδέχεται πώς έως τότε παραπονιόταν για ασήμαντα πράγματα (2.214 *parva queror; magnae pereunt cum moenibus urbes*). Ο κατάλογος που επηρεάζει ο εμπρησμός του Φαέθοντα τελειώνει στον στίχο 2.271. Ο Μανίλιος έχει συμπυκνώσει τις λεπτομερείς αναφορές του Οβίδιου σε δύο στίχους⁷⁵, υποστηρίζοντας πως δεν έχει καμία αξία η ζημιά που προκλήθηκε στη γη, εφόσον η φωτιά έπληξε ως και τον ίδιο τον ουρανό. Για άλλη μια φορά, το κέντρο βάρους μετατοπίζεται. Ο ποιητής των *Αστρονομικών* επιλέγει να μην μακρηγορήσει για την περιγραφή της επίγειας καταστροφής, όχι απλώς επειδή αυτή έχει διεξοδικά τύχει πραγμάτευσης από τον Οβίδιο, αλλά, επειδή θεωρεί ότι στο δικό του διδακτικό ποίημα δεν αρμόζει κάτι τέτοιο. Έτσι, δίνει μια νέα εκδοχή αφήγησης και ανάγνωσης του μύθου, προσθέτοντας τη δική του συνεισφορά, και ταυτόχρονα απομακρύνεται από τη μακρά παράδοση στην οποία ο Μανίλιος εντάσσει και τον Οβίδιο⁷⁶.

⁷⁴ Η παιδικότητα του Φαέθοντα επανέρχεται στις *Μεταμορφώσεις*: Η συναισθηματική αντίδρασή του απέναντι στον Έπαφο (1.754), η αναζήτηση παρηγοριάς στα χέρια της μητέρας του (1.761), ο εναγκαλισμός του Ήλιου προκειμένου να τον κάμψει (2.100), Hannay (2016) 55.

⁷⁵ Σημείο πύκνωσης, χωρίς, όμως, ιδεολογικό υπόβαθρο, φαίνεται να είναι και ο στίχος 4.836 *fugeruntque novas ardentia sidera flammis*, που αναφέρεται περιεκτικά στους στίχους *Met.* 2.171-77 *tum primum radiis gelidei caluere Triones/ et vetito frustra temptarunt aequore tingi,/ quaeque polo posita est glaciali proxima Serpens,/ frigore pigra prius nec formidabilis ulli,/ incaluit sumpsitque novas ferboribus iras./ te quoque turbatum memorant fugisse, Boote,/ quamvis tardus eras et te tua plaustra tenebant*. Βλ. Liuzzi (1994) *ad loc.* 836, Musso (2012) 195. Για τη φράση *ardentia sidera* σε σχέση με την *Αινειάδα* βλ. Feraboli (2001) *ad loc.* 834-37.

⁷⁶ Η διάδοση και η παλαιότητα του μύθου αναφέρεται στον πρώτο στίχο του επεισοδίου (1.735) *Fama etiam antiquis ad nos descendit ab annis*. Πιθανώς ο Μανίλιος, όπως και ο Λουκρήτιος πιο πριν με την αναφορά στους Έλληνες ποιητές (*DRN* 5. 405), δεν υπονοεί συγκεκριμένα πρότυπα.

Στο αξιακό σύστημα του Μανίλιου ο ουρανός κατέχει την πρωτεύουσα θέση. Αυτός, από τον οποίο κατάγονται οι άνθρωποι, είναι το μοντέλο της γης, και όχι το ανάποδο. Έτσι, ο ποιητής δεν επιλέγει μόνο να συμπυκνώσει την καταστροφή στη γη, αλλά και να τονίσει τη ζημιά στον ουρανό, κυρίως με το δεύτερο χωρίο που αφιερώνει στον Φαέθοντα (4.834-837), όπου, όπως αναφέρθηκε, επαναλαμβάνει λέξεις που σημαίνουν «φωτιά», «καίω», και «φοβάμαι». Μάλιστα είναι πιθανό ο στίχος 4.835 *arserunt gentes timuitque incendia caelum* να παραπέμπει στον *Μετ.* 2.215, *cumque suis totas populis incendia gentes*. Στη θέση που ο Οβίδιος, πριν τη λέξη *incendia* έχει τη λέξη *gentes*, στο τέλος, δηλαδή, του στίχου, ο Μανίλιος έχει βάλει τον ουρανό (*caelum*), και έχει μετατοπίσει το *gentes* πιο πίσω, σαν να θέλει να αλλάξει τη βαρύτητα των δύο εννοιών: η πυρκαγιά στον ουρανό είναι σπουδαιότερη από την πυρκαγιά των λαών.⁷⁷ Να σημειωθεί ότι ο στίχος αυτός είναι ο αμέσως επόμενος από εκείνον που ο Οβίδιος είχε παραδεχθεί πως παραπονείται για ασήμαντα πράγματα (2.214), και είδαμε ήδη πως το χωρίο των *Αστρονομικών* συνομιλεί άμεσα μαζί του, πράγμα που κάνει πιο πιθανή τη σύνδεση και των στίχων που μόλις εξετάστηκαν.

Οι χαρακτηρισμοί *magnanimus* για τον Φαέθοντα και *pater omnipotens* για τον Δία, που υπήρχαν στον Λουκρήτιο, εμφανίζονται και στις *Μεταμορφώσεις*⁷⁸ (2.112, 2.304)⁷⁹. Το επίθετο *magnanimus* είναι το ελληνικό αντίστοιχο του *μεγάθυμος*, που αποτελεί συμβατικό χαρακτηρισμό στο ηρωικό έπος⁸⁰, το οποίο σε συνδυασμό με την τυπική φράση για τον Δία, *pater omnipotens*, δίνει στα δύο έργα αναμφίβολα επικό χρώμα. Όπως αναφέρθηκε πιο πάνω, σύμφωνα με τον Σενέκα η *magnanimitas* είναι η αντίθετη αρετή της *superbia*. Ενδιαφέρον αποτελεί το γεγονός ότι στο *De Rerum Natura* (5.400) και στις *Μεταμορφώσεις* (2.112), όπου ο Φαέθων χαρακτηρίζεται *magnanimus*, δε χαρακτηρίζεται και ως *superbus*⁸¹. Στα *Αστρονομικά* συμβαίνει το

⁷⁷ Συμπληρωματικά ο Μανίλιος αναφέρει βραχυλογικά απλώς για τα γένη: *arserunt gentes* εκεί που ο Οβίδιος έλεγε (2.215-16) *cumque suis totas populis incendia gentes/ in cinerem vertunt*. Ο Μανίλιος υποτιμά τη σπουδαιότητα των λαών στη γη, και έτσι τους αφιερώνει απλώς ένα ρήμα. Ο Οβίδιος από την άλλη, μιλώντας για τους λαούς σε έναν ολόκληρο στίχο, χρησιμοποιεί στη συνέχεια την εικόνα της στάχτης, η οποία κάνει την εικόνα πιο μακάβρια, πιο συναισθηματική.

⁷⁸ Ο Anderson (1997) *ad loc.* θεωρεί τον χαρακτηρισμό ειρωνικό, όπως στην περίπτωση του Λουκρήτιου.

⁷⁹ Ο Δίας στις *Μεταμορφώσεις* κατακεραυνώνει τον ήρωα ως ύστατη λύση, μετά από παράκληση της θεάς Γης, όχι από οργή (2.294-318).

⁸⁰ Βλ. ενδεικτικά, *Ιλ.* 1.123 *μεγάθυμοι Αχαιοί*, *Ιλ.* 20.498 *ὅπ' Ἀχιλλῆος μεγαθύμου*, *Οδ.* 8.520 *μεγάθυμον Ἀθήνην*. Βλ. και Bömer (1969) *ad loc.* 111 *magnanimus Phaethon*.

⁸¹ *Superbus* αποκαλείται ο Φαέθων και στις *Μεταμορφώσεις*, αλλά στο πρώτο βιβλίο, όταν παρουσιάζεται να υπερηφανεύεται για τη θεϊκή καταγωγή του (1.751-52 *quem [Phaethonta] quondam magna loquentem/ nec sibi cedentem Phoeboque parente superbum*). Αφήνεται έξω από την επιχειρηματολογία ο χαρακτηρισμός *superbus* στο πρώτο βιβλίο γιατί αφορά στην εισαγωγή του

ανάποδο: ο Φαέθων χαρακτηρίζεται *superbus* στον στίχο 1.738. Υπό αυτό το πρίσμα, ο Μανίλιος «μεταγγίζει» το επικό–ομηρικό *magnanimus* σε φιλοσοφικά συμφραζόμενα, και στη συνέχεια το διορθώνει. Με βάση τον ορισμό των εννοιών του μεταγενέστερου Σενέκα, με τον οποίο ο Μανίλιος σίγουρα μοιράζονταν ως έναν βαθμό τις ίδιες φιλοσοφικές απόψεις, η *magnanimitas* δεν αποτελεί αρετή που χαρακτηρίζει τον Φαέθοντα. Ο Μανίλιος ερμηνεύει την συμπεριφορά του Φαέθοντα και την αποδίδει με τον χαρακτηρισμό *superbus*⁸². Ο γιος του Ήλιου δεν εκτίμησε ορθά τις δυνατότητές του, και παρολίγο να καταστρέψει τον κόσμο.

γ) Πλάι στη φωτιά, το νερό: ο Δευκαλίων

Η δεύτερη αναφορά στον Φαέθοντα από τον Μανίλιο (4.834-37) είναι ενταγμένη σε μία ενότητα που πραγματεύεται την αλλαγή της κίνησης των άστρων (4.818-20), η οποία με τη σειρά της εντάσσεται στην αιώνια εναλλαγή των πραγμάτων στη φύση (4.823 *mutantur sed cuncta die variantque per annos*). Μεταξύ άλλων, ακριβώς πριν τον Φαέθοντα, γίνεται μια σύντομη αναφορά στον μύθο του κατακλυσμού και του Δευκαλίωνα (4.829-33).

natat orbis in ipso
et vomit Oceanus pontum sitiensque resorbet 830
nec sese ipse capit. sic quondam merserat urbes,
humani generis cum solus constitit heres
Deucalion scopuloque orbem possedit in uno.

*Κολυμπά η γη μέσα στον εαυτό της και
ο Ωκεανός ξερνά τη θάλασσα και διψασμένος τη ρουφά πίσω,
και ούτε ο ίδιος δεν μπορεί να ελέγχει τον εαυτό του.
Έτσι κάποτε βυθίστηκαν οι πόλεις
όταν μοναδικός κληρονόμος του ανθρώπινου γένους παρέμεινε
ο Δευκαλίων και σε έναν βράχο απέκτησε τον έλεγχο της γης.*

Ο μύθος του Δευκαλίωνα χρησιμοποιείται ως παράδειγμα της αλλαγής που διέπει τη φύση, όταν το ανθρώπινο γένος εξαφανίζεται λόγω του κατακλυσμού και επικρατεί στη γη το στοιχείο του ύδατος. Η καταστροφή του Φαέθοντα αποτελεί το αμέσως

επεισοδίου. Αφού ο Φαέθων έχει πάρει την απόφαση να επιβεί στο άρμα του Ήλιου (στο 2^ο βιβλίο), δεν αναφέρεται ως *superbus*, αλλά ως *magnanimus*.

⁸² Πρβλ. *Μετ.* 2.54-56 όπου ο Ήλιος προσπαθεί να εξηγήσει στον Φαέθοντα γιατί δεν πρέπει να επιβεί στο άρμα του.

επόμενο επεισόδιο και η εικόνα της καταστροφής του κόσμου ανανεώνεται, αυτή τη φορά με κυρίαρχο το στοιχείο της φωτιάς⁸³. Μετά τον Δευκαλίωνα και τον Φαέθοντα ο Μανίλιος κλείνει την ενότητα των εναλλαγών στη φύση με μία φράση (4.838-839) που θυμίζει εκείνη που την ξεκίνησε (4.823 *mutantur sed cuncta die variantque per annos* – 4.838-39 *in tantum longo mutantur tempore cuncta/ atque iterum in semet redeunt*), δημιουργώντας σχήμα κύκλου.

Το ρήμα *mutare* παραπέμπει απευθείας στον Οβίδιο και στις *Μεταμορφώσεις* όπου η έννοια του *mutare*, της μεταμόρφωσης, είναι η κεντρική στο έργο. Εμφανίζεται στον πρώτο στίχο του έπους (1.1-2) *in nova fert animus mutatas dicere formas/ corpora*, στην προγραμματική εισαγωγή, αλλά και στο τέλος, στο 15^ο βιβλίο, τον χρησιμοποιεί ο Πυθαγόρας ο οποίος, όπως έχει ήδη ειπωθεί, αποτελεί *persona* του ποιητή (15.165): *omnia mutantur, nihil interit*, (15. 178) *cuncta fluunt*.

Οι δύο μύθοι που υπάρχουν στην ενότητα του Μανίλιου απαντούν αμφότεροι στις *Μεταμορφώσεις*. Εκτός από τον Φαέθοντα, στον οποίο έχει γίνει ήδη αναφορά, ο μύθος του Κατακλυσμού, του Δευκαλίωνα και της Πύρρας, αναφέρεται λεπτομερώς (Μετ. 1.253-451). Ο Μανίλιος, όπως και με την περίπτωση του Φαέθοντα, συμπυκνώνει την αφήγηση του Οβιδίου, αυτή τη φορά σε μόλις τρεις στίχους. Η αφήγησή του προϋποθέτει την γνώση του μύθου, ειδάλλως δύσκολα εξάγεται νόημα. Ο *scorpus* στον οποίο αναφέρεται ο Μανίλιος είναι το όρος Παρνασσός (Μετ. 1.316-17 *mons ibi verticibus petit arduus astra duobus,/ nomine Parnasus*), και ο Δευκαλίων κατέκτησε από εκεί τη γη, διότι με τη ρίψη πετρών πίσω απ' τη ράχη του, γεννήθηκαν οι άντρες (Μετ. 1.375-415).

Ο Μανίλιος αναφέρεται ακροθιγώς στον μύθο του Δευκαλίωνα, και μάλιστα απουσιάζει η βασική συμπρωταγωνίστρια, η σύζυγος και αδελφή του, Πύρρα. Κατά τον μύθο, και συγκεκριμένα την εκδοχή που μας παρουσιάζει ο Οβίδιος, από τον Δευκαλίωνα προήλθαν οι άντρες και από την Πύρρα οι γυναίκες (Μετ. 1.412-13). Ο Μανίλιος παρουσιάζει τον Δευκαλίωνα ως *μοναδικό* κληρονόμο του ανθρώπινου γένους (4.832 *solus constitit heres*), σε προφανή αντίθεση προς τις *Μεταμορφώσεις*,

⁸³ Παρόλο που και τα δύο στοιχεία αναφέρονται σε καταστροφές, το επεισόδιο του Δευκαλίωνα παραπέμπει, επίσης, σε αναγέννηση, κυρίως με τον στίχο 4.834, εφόσον ο μύθος τελειώνει με την ανάπλαση του ανθρώπινου γένους. Ο στίχος δημιουργεί χιαστό σχήμα με τον αντίστοιχο τελευταίο στίχο που αναφέρεται στον Φαέθοντα (4.834 *Deucalion scopuloque orbem possedit in uno* – 4.837 *atque uno metuit condi natura sepulcro*). Βλ. Feraboli et all. (2001) *ad loc.* 834-7. Η λέξη *sepulcro* είναι σαφής εικόνα θανάτου, και έτσι, αντιθετικά, η λέξη *scopulo* αναγιγνώσκεται ως εικόνα ζωής, εφόσον στο συγκεκριμένο όρος θα πραγματοποιηθεί η ανάπλαση των ανθρώπων, σύμφωνα με την παράδοση.

όπου ο Δευκαλίων λέει απευθυνόμενος στην Πύρρα «εμείς οι δύο είμαστε ο κόσμος» (1.355 *nos duo turba sumus*). Ο ποιητής των *Αστρονομικών* εξοβελίζει τη γυναίκα από τον μύθο με άμεσο επακόλουθο την αδυναμία αναπαραγωγής του ανθρώπινου γένους. Αυτή η *λεπτομέρεια* συνιστά τροποποίηση του μύθου, ευθυγραμμίζοντάς τον με την κυρίαρχη ιδεολογία στο ποίημα, που ορίζει, μεταξύ άλλων, την καταγωγή του ανθρώπου από τα αστέρια. Στον Οβίδιο, οι πέτρες που ρίχνει πίσω τους το ανδρόγυνο δημιουργούν το ανθρώπινο γένος (*Μετ.* 1.411- 415):

inque brevi patio superiorum numine saxa
missa viri manibus faciem traxere virorum,
et de femineo reparata est femina iactu.
inde genus durum sumus experiensque laborum
et documenta damus, qua simus origine nati.

*Και σε σύντομο διάστημα με τη βούληση των επουράνιων
οι λίθοι που ρίχτηκαν απ' τα χέρια του άνδρα πήραν την όψη ανδρών,
και από τη γυναικεία ρίψη δημιουργήθηκε γυναίκα.
Γι' αυτό είμαστε γένος σκληρό και με πείρα στους μόχθους
και δίνουμε σημάδια από ποια ρίζα είμαστε γεννημένοι.*

Ο Μανίλιος είναι ξεκάθαρος για την προέλευση του ανθρώπου: είναι κατ' εικόνα του θεού και προέρχεται από τον ουρανό (4.884-87, 4.893-97).

et capto potimur mundo nostrumque parentem
pars sua perspicimus genitique accedimus astris. 885
an dubium est habitare deum sub pectore nostro
in caelumque redire animas caeloque venire,

*Εξουσιάζουμε τον κυριευμένο ουρανό και παρατηρούμε
τον πατέρα μας, του οποίου είμαστε μέρος, και πλησιάζουμε
στα αστέρια, απ' τα οποία γεννηθήκαμε.
Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι μέσα στο στήθος μας κατοικεί ο θεός
και πως οι ψυχές μας επιστρέφουν στον ουρανό και απ' τον
ουρανό έρχονται.*

quid mirum, noscere mundum
si possunt homines, quibus est et mundus in ipsis
exemplumque dei quisque est in imagine parva? 895

an cuiquam genitos, nisi caelo, credere fas est
esse homines?

*Γιατί απορούμε που οι άνθρωποι μπορούν να γνωρίζουν
τον ουρανό, μέσα στους οποίους υπάρχει και ο ουρανός
και ο καθένας τους είναι σε μικρή εικόνα αντίγραφο του θεού;
Από ποιον είναι όσιο να πιστεύουμε πως γεννήθηκαν οι άνθρωποι,
εάν όχι από τον ουρανό;.*

Ο Μανίλιος αλλάζει την εκδοχή του μύθου του Δευκαλίωνα, όπως άλλαξε και την παράδοση με τον Φαέθοντα ήδη απ' το πρώτο βιβλίο. Όπως αναφέρει και ο ίδιος λίγο πιο πριν, με την πάροδο των χρόνων αλλάζουν τα πάντα (4.823). Έτσι ο ίδιος μεταπλάθει το υλικό που έχει βρει και το προσαρμόζει στις επιταγές του δικού του έργου. Ειρωνικά μάλιστα χρησιμοποιεί τις αρχές του Οβιδίου περί αιώνιας αλλαγής των πραγμάτων στον κόσμο⁸⁴ για να παραλλάξει τον μύθο. Μεταλογοτεχνικά η αλλαγή παίρνει άλλες διαστάσεις: εκτός του ότι αλλάζουν οι τροχιές των αστερών, ο κόσμος άλλοτε πλημμυρίζει και άλλοτε κινδυνεύει να καεί, τροποποιείται και η ίδια η λογοτεχνία. Ο Οβίδιος και το έργο του εντάσσονται στον νόμο που ο δικός του Πυθαγόρας αποκαλύπτει (*Μετ.* 15.165 *Omnia mutantur, nihil interit*, 15.178 *cuncta fluunt*).

Στον Λουκρήτιο ο μύθος του Φαέθοντα εντάσσεται στην πραγμάτευση της πάλης των στοιχείων. Μετά το τέλος του επεισοδίου του Φαέθοντα ακολουθεί αμέσως ο μύθος του Δευκαλίωνα και της Πύρρας (*DRN* 5.411-15), χωρίς όμως, όπως στον Μανίλιο, να γίνεται ονομαστική αναφορά. Μάλιστα, πριν από την πραγμάτευση και των δύο, ο Λουκρήτιος έχει κάνει μία σύντομη εισαγωγή (5.394-95):

cum semel interea fuerit superantior ignis
et semel, ut fama est, umor regnarit in arvis.

*Μια φορά ως τώρα η φωτιά είχε γίνει κυρίαρχη
και μια άλλη, όπως υπάρχει φήμη, το νερό βασίλεψε στα χωράφια.*

⁸⁴ Κατά τον Πυθαγόρα στις *Μεταμορφώσεις* (15.361-90), η αλλαγή είναι σταθερότητα, το εξωπραγματικό είναι πραγματικό και η ανωμαλία ομαλότητα. Βλ. Beagon (2009) 289.

Ο Λουκρήτιος στη συνέχεια τοποθετεί στην αρχή των δύο υποενοτήτων όρους που δηλώνουν αντίστοιχα το στοιχείο της φωτιάς και του νερού (4.396 *Ignis enim*, 4.411 *Umor item*). Αναφορά στην αναγέννηση του ανθρώπινου είδους δεν υπάρχει ή τουλάχιστον δεν τονίζεται, καθώς αυτό που αφορά τον Λουκρήτιο είναι η πάλη των στοιχείων.

Ο Μανίλιος, όπως έχουμε δει, αναφέρεται εκτενέστερα στον Φαέθοντα στο πρώτο βιβλίο και πιο βραχυλογικά, σχεδόν συμπληρωματικά, στο τέταρτο. Μάλιστα στο πρώτο βιβλίο η εισαγωγή στο επεισόδιο του μύθου (1.735), *fama etiam antiquis ad nos descendit ab annis*, θυμίζει τον τρόπο με τον οποίο ο Λουκρήτιος τελειώνει την αφήγηση του Φαέθοντα και αρχίζει εκείνη του Δευκαλίωνα (*DRN* 4.405 *scilicet ut veteres Graium cecinere poetae*, 4.411-12 *Umor [..]/ ut fama est*).

Στο τέταρτο βιβλίο, ο Μανίλιος επιλέγει να αναφερθεί πρώτα στον Δευκαλίωνα και μετά στον Φαέθοντα, αντίστροφα από τον Λουκρήτιο. Η αιτία πρέπει να αναζητηθεί στη σημασία που δίνεται στα *Αστρονομικά* στην παρολίγο εκπύρωση του κόσμου, γι' αυτό ο Φαέθων τοποθετείται τελευταίος, ακριβώς πριν κλείσει η παρέκβαση με τα στοιχεία που εναλλάσσονται στη φύση.

Στον Οβίδιο άμεση σχέση μεταξύ του Φαέθοντα και του Δευκαλίωνα δε διακρίνεται⁸⁵. Παρόλα αυτά, υπάρχει ενδιαφέρουσα σύνδεση των δύο εκτενών επεισοδίων στις *Μεταμορφώσεις* στα σημεία που γίνεται αναφορά στον Δία. Ο πατέρας των θεών ήθελε αρχικά να καταστρέψει το αργυρό γένος των ανθρώπων με τους κεραυνούς του, αλλά φοβούμενος μια προφητεία που έλεγε πως ο κόσμος θα καταστραφεί από φωτιά, εγκατέλειψε αυτό το σχέδιο, και έπνιξε τον κόσμο με νερό (1.253-60). Από την άλλη, όταν ο Δίας αποφάσισε πως έπρεπε να παρέμβει για να αποσοβήσει την καταστροφή του Φαέθοντα, θέλησε να το κατορθώσει με βροχές, αλλά αυτό ήταν αδύνατο (2.309-10), οπότε έπληξε τον ήρωα με τον κεραυνό του⁸⁶.

⁸⁵ Έχει υποστηριχθεί πως τα δύο επεισόδια αλληλοσυμπληρώνονται, με τον μύθο του Δευκαλίωνα στο πρώτο βιβλίο να δημιουργεί αντιθετικά ζεύγη με εκείνον του Φαέθοντα στο δεύτερο: Στο πρώτο βιβλίο υπάρχει η δημιουργία των ανθρώπων, στο δεύτερο η δημιουργία του ουρανού και της γης. Στο πρώτο η πορεία οδηγείται από το χάος στην τάξη, ενώ στο δεύτερο η τάξη διασαλεύεται και οδηγεί στο χάος. Στο πρώτο βιβλίο επικρατεί η πλημμύρα, στο δεύτερο η πυρκαγιά. Στο πρώτο βιβλίο η εστίαση γίνεται στην ανθρώπινες αξίες γενικώς, ενώ στο δεύτερο στις ανθρώπινες αντιδράσεις ειδικώς. Βλ. Simpson (2001) 283.

⁸⁶ Είναι ενδιαφέρον πως ο Υγίνος συνδυάζει τις δύο ιστορίες. Στην πρώτη εκδοχή που αυτός διασώζει (υπάρχει και δεύτερη με τον τίτλο 154 *Phaethon Hesiodi* που προσεγγίζει την πιο γνωστή εκδοχή), η μεγάλη φωτιά προκαλείται απ' το αστροπελέκι που έριξε ο Δίας στον Φαέθοντα. Επιθυμώντας ούτως ή άλλως να εξοντώσει το ανθρώπινο γένος, ο Δίας, με την πρόφαση της κατάσβεσης της φωτιάς, προκαλεί κατακλυσμό, απ' τον οποίο σώζονται μόνο ο Δευκαλίων και η Πύρρα (*Fab.* 152A)

δ) Υπό τον αστερισμό του Ηνιόχου

Δύο μυθικές φιγούρες που παρουσιάζουν ομοιότητες με τον Φαέθοντα είναι αυτές του Σαλμωνέα και του Βελλεροφόντη στο πέμπτο βιβλίο (5.91-96, 5.97-100). Και οι δύο εντάσσονται στην περιγραφή των χαρακτηριστικών του αστερισμού του Ηνιόχου (5.67-101) ως πιθανότατα γεννημένοι κάτω από την επιρροή του.

ι Ο Σαλμωνέας ως κάλπικος θεός

Ο Σαλμωνέας δεν πετάει, σαν τον Φαέθοντα, αλλά παρ' όλα αυτά οδηγεί τέθριππο προσπαθώντας να μιμηθεί τον Δία, από τον οποίο τελικά τιμωρείται⁸⁷.

5. 91-96

hinc mihi Salmoneus (qui caelum imitatus in orbe,
pontibus impositis missisque per aera quadrigis
expressisse sonum mundi sibi visus et ipsum
admovisse Iovem terris, dum fulmina fingit
sensit, et immissos ignes super ipse secutus 95
morte Iovem didicit) generatus possit haberi.

*Για μένα ο Σαλμωνέας (ο οποίος αφού μιμήθηκε
τον ουρανό πάνω στη γη, και άφησε να τρέξει το τέθριππο
σε γέφυρα κατασκευασμένη από χαλκό
νόμιζε ότι αντέγραψε τον ήχο του ουρανού
και ότι έφερε στη γη τον ίδιο τον Δία.
Ενώ κατασκεύαζε πλαστούς κεραυνούς, τους ένιωσε,
και αφού ακολούθησε τις φωτιές που ο ίδιος είχε ρίξει ψηλά
διδάχθηκε τον Δία με τον θάνατό του) από δω είναι
δυνατόν να θεωρείται πως γεννήθηκε.*

Ο Δίας εδώ εμφανίζεται ως ο αποφασισμένος τιμωρός που θέτει αμέσως τέλος στην ύβρη που λαμβάνει χώρα. Η τιμωρία ενέχει διδακτική χροιά (5.96 *morte Iovem didicit*), η οποία σχετίζεται με τη φύση του αμαρτήματος του Σαλμωνέα, το οποίο, όπως το παρουσιάζει ο Μανίλιος, είναι η μίμηση του ουρανού στη γη (5.91 *qui caelum imitatus*

⁸⁷ Γενικά για τον Σαλμωνέα, βλ. Απολλόδ. *Βιβλ.* 1.9.7 κ.ε., Διόδ. Σικ. 4.68.1, Υγίν. *Fab.* 61.250, Βιργ. *Αιν.* 6.585 κ.ε. Ο Σοφοκλής είχε γράψει ένα σατυρικό δράμα για την ιστορία του Σαλμωνέα, Frazer (1921) 81 σημ. 2, Pearson (1917) 177-181.

in orbe). Αυτή η κίνηση έρχεται σε αντίθεση με το φιλοσοφικό και ιδεολογικό σύστημα του Μανίλιου στο οποίο η γη είναι το αντίγραφο και ο ουρανός το πρότυπο, η αληθινή αξία. Το να προσπαθεί κανείς να φέρει τον ουρανό στη γη είναι ανόσιο (2. 127-28), και οι ποιητές που θεωρούν τη γη ως πρότυπο και τον ουρανό μονάχα ως αφορμή αφήγησης καταστερισμών, σφάλλουν (2. 37-38):

2.127-28

quis neget esse nefas invitum prendere mundum
et velut in semet captum deducere in orbem?

*Ποιος θα αρνιόταν ότι είναι ανόσιο να συλληφθεί
ο ουρανός χωρίς τη θέλησή του και, σαν αυτός να ήταν
αιχμάλωτος, να οδηγηθεί στη γη;.*

2.37-38

quorum carminibus nihil est nisi fabula caelum
terraque composuit mundum quae pendet ab illo

*Στων οποίων τα ποιήματα ο ουρανός δεν είναι τίποτα
εκτός από μύθος, και η γη έφτιαξε τον ουρανό, που, αντιθέτως
αυτή κρέμεται από εκείνον.*

Με τον δικό του ιδιάζοντα τρόπο, ο Σαλμωνέας κάνει αυτό που περιγράφεται στο πρώτο χωρίο, προσπαθεί να φέρει τον ουρανό στη γη, οπότε διαπράττει ανοσιούργημα (2.127 *esse nefas*). Γι' αυτό και πλήττεται με τον κεραυνό του Δία (5.95-96). Αξίζει να αναφερθεί πως το δίστιχο 2.127-28 έχει αναγνωσθεί ως υπαινισσόμενο την Γιγαντομαχία⁸⁸, που είναι άλλη μία περίπτωση, εκτός του Σαλμωνέα, που ο Δίας εμφανίζεται να κάνει χρήση βίας, και μάλιστα εκτεταμένης, όπως θα εξεταστεί παρακάτω.

Το επεισόδιο του Σαλμωνέα έχει ως άμεσο πρότυπο την *Αινειάδα*⁸⁹ (6.585-94)⁹⁰. Η Σίβυλλα αναφέρει στον Αινεία τους αμαρτωλούς, που, λόγω του μεγέθους της αμαρτίας τους, έχουν καταδιακαστεί σε αιώνιο μαρτύριο στον Τάρταρο. Ένας από

⁸⁸ Volk (2001) 103-104.

⁸⁹ Liuzzi (1997) *ad loc.* 91-96, Austin (2005) *ad loc.* 587 *quattuor...equis*.

⁹⁰ *Aen.* 6.585-94 *vidi et crudelis dantem Salmonea poenas,/ [dum flammam Iovis et sonitus imitatur Olympi.]/ quattuor hic invectus equis et lampada quassans/ per Graium populus mediaeque per Elidi urbem/ ibat ovans divomque sibi poscebat honorem,/ demens, qui nimbus et non imitabile fulmen/ aere et cornipedum pulsu simularet equorum./ at pater omnipotens densa inter nubila telum/ contorsit, non ille faces nec fumea taedis/ lumina, praecipitemque immani turbine adegit.*

αυτούς είναι ο Σαλμωνέας⁹¹. Ο Βιργίλιος παρέχει περισσότερες λεπτομέρειες για το επεισόδιο, αξίζει, όμως, να δοθεί προσοχή στις φράσεις του Μανίλιου (5.91) *qui caelum imitatus in orbe* και (5.96) *morte Iovem didicit*. Αυτές απουσιάζουν από την *Αινειάδα*, και πρέπει να συσχετιστούν, όπως είδαμε, με τις φιλοσοφικές ιδέες που κυριαρχούν στα *Αστρονομικά*. Ο Σαλμωνέας που εσφαλμένα προσπάθησε να φέρει τον ουρανό στη γη, τελικά διδάχθηκε πως αυτό ήταν λάθος. Στον Βιργίλιο δεν υπάρχει καμία υπόνοια διδαχής. Ο Σαλμωνέας παρουσιάζεται ως παράφρων (6.590 *demens*), και ο Δίας τον στέλνει στον Τάρταρο (6.592-93 *telum/ contorsit*). Για τον Δία χρησιμοποιείται η φράση *pater omnipotens* (6.592) την οποία πιο πριν είχε χρησιμοποιήσει ο Λουκρήτιος για τον ίδιο θεό⁹², όταν εκείνος γεμάτος οργή, κατακεραύνωσε τον Φαέθοντα (*DRN* 5.399).

ii Βελλεροφόντης: *per signa volantem*

5. 97-100

hoc genitum credas de sidere Bellerophonten
imposuisse viam mundo per signa volantem,
cui caelum campus fuerat, terraeque fretumque
sub pedibus, non ulla tulit vestigia cursus.

*Από αυτόν τον αστερισμό γεννημένος, θα πίστευες ότι ο Βελλεροφόντης
άνοιξε δρόμο στον ουρανό πετώντας μέσα στα αστέρια.
Γι' αυτόν ο ουρανός ήταν πεδιάδα, και με τη γη και τη θάλασσα
κάτω απ' τα πόδια του, δεν είχε καθόλου πατημασιές η δική του πορεία.*

Ο Βελλεροφόντης, παρόλο που ο μύθος του δεν τυγχάνει ουσιαστικής αναφοράς, παρουσιάζεται ως το θετικό αντίρροπο του Σαλμωνέα. Η έννοια που επικρατεί στο τετράστιχο είναι η καινούργια πορεία που χάραξε ο ήρωας στον ουρανό (5.98 *imposuisse viam mundo*)⁹³, ιππεύοντας τον Πήγασο⁹⁴. Συνδυαζόμενοι οι στίχοι 5.98 και 5.100 (*non ulla tulit vestigia cursus*), καθιστούν σαφέστερους τους καλλιμαχικούς

⁹¹ Ο Σαλμωνέας είναι το κατεξοχήν ανθρώπινο παράδειγμα τιμωρίας εξαιτίας ύβρεως στον βιργιλιανό Κάτω Κόσμο. Η παρουσία του έχει ιδιαίτερη βαρύτητα, μιας και ως μύθος δεν είναι πολύ διαδεδομένος. Βλ. Hardie (1986) 183-84, 184 σημ. 73.

⁹² Austin (2005) *ad loc.* 592.

⁹³ Γενικώς για τον Βελλεροφόντη και την ιστορία του βλ. Ομ. 7. 155-205, 216-226, Ησ. *Θεογ.* 319 κ.ε., Πινδ. *Ολ.* 13. 60-92, *Ισθμ.* 7.44-47, Απολλοδ. *Βιβλ.* 1.9.3, 3.3.1 κ.ε., Υγίν. *Fab.* 56. *Astron.* 2. 18. 1, Παυσανίας 2.31.9, 3.18.13.

⁹⁴ Για τον Πήγασο βλ. Ησιοδ. *Θεογ.* 274-286, Πινδ. *Ολ.* 13. 60-92, Απολλοδ. *Βιβλ.* 2.3.2, 2.4.2, Στραβ. *Γεω.* 8.6.21

υπαινιγμούς, φορτίζοντας το χωρίο ποιητολογικά. Προς αυτή την οπτική μάς κατευθύνει και η φράση (5.98) *per signa volantem* η οποία απαράλλαχτη και στην ίδια μετρική θέση έχει χρησιμοποιηθεί στο πρώτο βιβλίο για τον Φαέθοντα⁹⁵ (1.736 *Phaentontem patrio curru per signa volantem*). Η έννοια της πορείας, του άρματος, αλλά και ο ίδιος ο συμβολισμός του Φαέθοντα έχουν συζητηθεί εκτενώς, και, εφόσον ο Μανίλιος παρουσιάζει τα χωρία να επικοινωνούν λεξιλογικά, κατευθύνει την ερμηνεία του σύντομου επεισοδίου του Βελλεροφόντη προς αυτήν του Φαέθοντα.

Σε πλήρη αντίθεση με τον Σαλμωνέα που προσπάθησε να κατεβάσει τον ουρανό στη γη (5.91 *qui caelum imitatus in orbe*), και τιμωρήθηκε, ο Βελλεροφόντης ανεβάζει τη γη στους αιθέρες (5.99 *cui caelum campus fuerat*). Αυτή η «ανέλκυση» βέβαια είναι μεταφορική και δεν έχει καμία σχέση με τη βίαιη προσπάθεια των Γιγάντων να ανεβάσουν τη Γη στον Ουρανό για να τον αντικαταστήσουν, όπως θα φανεί στη συνέχεια. Ο Βελλεροφόντης περισσότερο *προσαρμόζει* τη γη στον ουρανό. Αυτή του η ενέργεια είναι μια πραγματικότητα (*fuerat*), και έρχεται σε αντίθεση με την ανόσια πράξη του Σαλμωνέα που απλώς μιμήθηκε (*imitatus*), διότι, ούτως ή άλλως, ήταν αδύνατον να κατορθώσει αυτό που επιθυμούσε. Η εικόνα του Βελλεροφόντη, λοιπόν, εναρμονίζεται με το ιδεολογικό σύστημα του Μανίλιου και την αξιακή ιεράρχησή του. Ταυτόχρονα, από ποιητολογική σκοπιά, μέσα από την αλληλοσύνδεση Βελλεροφόντη–Φαέθοντα–Μανίλιου, τονίζεται ξανά η καινοτομία που συνιστά στα λατινικά γράμματα η σύνθεση των *Αστρονομικών*, στα οποία το ενδιαφέρον έχει μετατοπιστεί από τα επίγεια προς τα ουράνια, προς τους αστερισμούς και τα μυστικά τους. Η πορεία του Μανίλιου δεν αφήνει χνάρια (5.100), όπως συμβαίνει με τους προηγούμενους που έγραψαν «στη γη». Αντιθέτως αυτός, πάνω στο φτερωτό του άρμα, ακολουθεί καινούργια πορεία, διαφορετική, μέσα απ’ τα αστέρια (5.98).

Η απουσία αναφοράς στον μύθο του Βελλεροφόντη υπογραμμίζεται, καθώς έπεται αμέσως της καθόλου φειδωλής περιγραφής της ύβρεως και της τιμωρίας του Σαλμωνέα. Εδώ η μόνη σχετική με τον μύθο πληροφορία είναι ότι ο Βελλεροφόντης μπορεί να πετάει πάνω στο φτερωτό άλογο του, τον Πήγασο, στοιχείο που αποσιωπάται ως ευρέως γνωστό. Οι λεπτομέρειες στην περίπτωση του Σαλμωνέα και η βραχυλογική γραφή στην περίπτωση του Βελλεροφόντη, ενός ακόμη ήρωα μέσω του οποίου ο Μανίλιος εκφράζεται ποιητολογικά, προκαλούν εύλογες απορίες.

⁹⁵ Hübner (2010) *ad loc.* 98 *per signa*.

Ο Βελλεροφόντης είναι πρόσωπο του μύθου που έχει σύμφωνα με την παράδοση τόσο θετικές όσο και αρνητικές πτυχές. Συνοπτικά αξίζει να αναφερθεί ότι ο ήρωας έχει κατορθώσει να φέρει σε πέρας μια σειρά άθλων, με τον πρώτο και πιο γνωστό τον φόνο της Χίμαιρας⁹⁶. Στη μετέπειτα ζωή του, για διάφορους λόγους (η παράδοση δεν ομογνώνει), ένας εκ των οποίων είναι η αλαζονεία του και η προσπάθεια αυτό-αποθέωσής, ο Βελλεροφόντης παρουσιάζεται να πετάει με προορισμό τον Όλυμπο. Είτε επειδή ο ίδιος φοβήθηκε το ύψος, είτε –εκδοχή που φαίνεται να επικρατεί– επειδή ο Δίας έστειλε μια μύγα που τσίμπησε τον φτερωτό ίππο, ο Βελλεροφόντης γκρεμίζεται στη γη. Δεν πεθαίνει, αλλά ζει περιπλανώμενος και απομονωμένος⁹⁷.

Δε χωράει αμφιβολία ότι ο Μανίλιος απορρίπτει την περίοδο της ζωής του Βελλεροφόντη μετά τον άθλο του ενάντια στη Χίμαιρα. Αυτή η περίοδος σημαδεύεται από την αλαζονική μεταστροφή του και την απόπειρα να φτάσει στον Όλυμπο. Η υβριστική αυτή συμπεριφορά αποσιωπάται. Ειδικά, ο Μανίλιος θα παρουσίαζε τον Βελλεροφόντη να τιμωρείται από τον Δία, όπως τον Σαλμωνέα στους προηγούμενους στίχους.

Επιστρέφοντας στη φωτεινή, πρώιμη πλευρά του ήρωα, το πιο περίφημο ανδραγάθημα του είναι ότι εξόντωσε τη Χίμαιρα⁹⁸, γόνο του Τυφώνα, τον οποίο ο Μανίλιος συγκαταλέγει στους Γίγαντες, παιδιά της Γαίας που προσπάθησαν ανεπιτυχώς να εκπορθήσουν τον Όλυμπο. Οι Γίγαντες στα *Αστρονομικά*, όπως θα γίνει αναφορά στη συνέχεια, συνδέονται με σειρά αρνητικών συμβολισμών. Η πτυχή του μύθου που αξίζει προσοχής είναι ότι ο Βελλεροφόντης σκότωσε τη Χίμαιρα ιππεύοντας τον Πήγασο. Συμβολικά η εικόνα συμφωνεί με την ιδεολογική πλατφόρμα του Μανίλιου: ο ουρανός –ο φτερωτός ίππος– «νικά» τη γη –τη Χίμαιρα, που κατάγεται από τη Γαία– αφού ο ουρανός είναι πρότυπο της γης, και όχι το ανάποδο⁹⁹.

⁹⁶ Ziskowski (2014) 86.

⁹⁷ Αυτό φαίνεται να είναι το περιεχόμενο της τραγωδίας *Βελλεροφόντης* του Ευριπίδη που διασώζεται σε σπαράγματα. Βλ. σχετικά Collard et al. (1995) 98-120, Reidweg (1990) 39-53.

⁹⁸ Για τη Χίμαιρα βλ. Ομ. Ζ 179 κ.ε., Ησ. *Θεογ.* 319 κ.ε., Απολλοδ. *Βιβλ.* 1.9.3. 2.3.1. Οβ. *Μετ.* 9.647 κ.ε. Υγίν. *Fab.* 57.

⁹⁹ Βλ. ενδεικτικά Πινδ. *Ολ.* 13. 84-87 *Βελλεροφόντας/ φάρμακον πραῦ τείνων ἀμφὶ γένυι, ἵππον πτερόεντ'· ἀναβάς δ' εὐθὺς ἐνόπλια χαλκωθεὶς ἔπαιζεν*,/ σὺν δὲ κείνῳ [...], 90 *καὶ Χίμαιραν πῶρ πνέοισαν [...]* *ἔπεφεν*. Απολλοδ. *Βιβλ.* 2.3.1 *λέγεται δὲ καὶ τὴν Χίμαιραν [...]* *γεννηθῆναι δὲ ἐκ Τυφῶνος καὶ Ἐχίδνης, καθὼς Ἡσίοδος ἱστορεῖ. ἀναβιβάσας οὖν ἑαυτὸν ὁ Βελλεροφόντης ἐπὶ τὸν Πήγασον, ὃν εἶχε ἵππον ἐκ Μεδούσης πτηνὸν γεγεννημένον καὶ Ποσειδῶνος, ἄρθεὶς εἰς ὕψος ἀπὸ τοῦτου κατετόξευσεν τὴν Χίμαιραν*.

Ο Μανίλιος αποδέχεται και παρουσιάζει την ηρωική πλευρά του Βελλεροφόντη. Ενστερνίζεται την εκδοχή που τον θέλει γενναίο να φέρνει σε πέρας άθλους υπεύοντας τον Πήγασο¹⁰⁰. Αγνοεί την τιμωρία του Δία, όπως την αγνόησε και στον Φαέθοντα. Όπως ο Φαέθων, έτσι και ο Βελλεροφόντης είναι ήρωας ενός μύθου που εξυπηρετεί τον Μανίλιο μεταποιητικά, καθώς συμβάλλει με ιδιαίτερα εύστοχο τρόπο στην εικονοποιία του ιπτάμενου αναβάτη/αρματηλάτη ήρωα-ποιητή, την οποία ο ίδιος έχει κατασκευάσει για τον εαυτό του.

Σχετικά με το (5.98) *per signa volantem*, ίσως ο Μανίλιος να μην το χρησιμοποιεί μόνο για να συνδέσει το χωρίο με εκείνο του Φαέθοντα¹⁰¹. Πραγματολογικά, στα όρια του μύθου, ο Βελλεροφόντης δεν πέταξε όντως ανάμεσα στα αστέρια, όπως ο Φαέθων. Στις περιοχές της *Μεγάλης Ελλάδας* φαίνεται να επικρατεί μία εσχατολογική και αστρική εικόνα του Βελλεροφόντη, η οποία σχετίζεται με την εκεί διάδοση ορφικών και πυθαγόρειων θρησκευτικών δοξασιών. Ο φτερωτός ιππέας συμβολίζει την πορεία προς τη θέωση και ανοίγει δίαυλο επικοινωνίας μεταξύ των κόσμων, ενσαρκώνοντας την άνοδο της ψυχής προς τα αστέρια¹⁰², πράγμα που συμφωνεί με τις πεποιθήσεις του Μανίλιου (4.887). Ο Πήγασος εξάλλου έχει και αυτός παρουσιαστεί ως μεταφορέας των ψυχών στα αστέρια¹⁰³.

3. Χοῦς εἶ καὶ εἰς χοῦν ἀπελεύσει

α) Τα παιδιά της οργισμένης Γης

Η Γιγαντομαχία αποτελεί το τελευταίο υπό εξέταση επεισόδιο των *Αστρονομικών* που ο Μανίλιος χρησιμοποιεί ιδεολογικά και ποιητολογικά μέσα στο έργο του¹⁰⁴. Η πρώτη σαφής αναφορά στον μύθο υπάρχει στο πρώτο βιβλίο (1.420-33) και γίνεται μέσα από τον αστερισμό του Βωμού, τον οποίο έστησε ο Δίας στην προσπάθειά του να λάβει βοήθεια για να νικήσει τους Γίγαντες¹⁰⁵.

¹⁰⁰ Η σκοτεινή, υβριστική πλευρά του Βελλεροφόντη παρείχε πλούσιο υλικό, ιδίως για τους τραγικούς ποιητές, παρόλα αυτά η φωτεινή, ηρωική πλευρά του ήρωα ως σφαγέα της Χίμαιρας την υπερκέρασε. Βλ. Iozzo (2012) 128.

¹⁰¹ Φαέθων και Βελλεροφόντης συνδέονται επίσης στον Οράτιο (*Car.* 4.11. 25-28), αλλά με έμφαση στις συνέπειες της έπαρσής τους: *terret ambustus Phaethon avaras/ spes, et exemplum grave praebet ales/ Pegasus terrenum equitem gravatus/ Bellerophonten*.

¹⁰² Iozzo (2012) 128-129.

¹⁰³ Condos (1997) 151-155.

¹⁰⁴ Γενικώς για τη Γιγαντομαχία στην αρχαιότητα βλ. Vian (1952).

¹⁰⁵ Στον Ψευδο-Ερατοσθένη (*Κατ.* 39) και τον Υγίνο (*Αστρ.* 2.39) ο Βωμός (*Θυτήριον*) κατασκευάστηκε από τους Κύκλωπες για να βοηθήσει τους θεούς στην Τιτανομαχία, όχι στη Γιγαντομαχία (για

ipsius hinc mundo templum est, victrixque solutis 420
 Ara nitet sacris, vastos cum Terra Gigantas
 in caelum furibunda tulit. tum di quoque magnos
 quaesivere deos; eguit Iove Iuppiter ipse,
 quod poterat non posse timens, cum surgere terram
 cernerat, ut verti naturam crederet omnem, 425
 montibus atque altis aggestos crescere montes,
 et iam vicinos fugienta sidera colles
 arma importantis et rupta matre creatos,
 discordis vultum permixtaque corpora partus.
 nec di mortiferum sibi quemquam aut numina norant 430
 siqua forent maiora suis. tunc Iuppiter Arae
 sidera constituit, quae nunc quoque maxima fulget.

*Στη συνέχεια, ο ουρανός έχει τον δικό του ναό, και αφού
 τελέστηκαν τα ιερά καθήκοντα, αστράφτει νικητήριος ο Βωμός,
 όταν η Γη μαινόμενη οδήγησε εναντίον του ουρανού
 τους πελώριους Γίγαντες. Τότε ακόμα και οι θεοί
 αποζήτησαν ισχυρούς θεούς· ο ίδιος ο Δίας χρειάστηκε
 άλλον Δία, φοβούμενος ότι δεν μπορεί αυτά που μπορούσε,
 όταν είδε τη γη να υψώνεται, μέχρι που πίστεψε ότι ανατράπηκε
 ολόκληρη η φύση. Και τα βουνά μεγάλωσαν στοιβαγμένα
 σε ψηλά βουνά, και τα αστέρια τράπηκαν σε φυγή από
 τις πλέον γειτονικές κορυφογραμμές που κουβαλούσαν πόλεμο
 και πλάσματα από ξεσκισμένη μάνα, δύσμορφης γέννας
 με όψη και σώματα συγκεχυμένα. Ούτε οι θεοί γνώριζαν
 εάν υπάρχει κάποιος ικανός να τα θανατώσει ή εάν υπάρχουν
 δυνάμεις μεγαλύτερες από τις δικές τους. Τότε ο Δίας τοποθέτησε
 στα αστέρια τον Βωμό, που ακόμα και τώρα αστράφτει μέγιστος.*

Η Γιγαντομαχία αποτελεί έναν από τους πιο γνωστούς μύθους στην αρχαιότητα και
 κατεξοχήν θέμα του ηρωικού έπους¹⁰⁶, και σε αδρές γραμμές συμβολίζει την πάλη
 ανάμεσα στην τάξη και το χάος. Ο Μανίλιος στο έργο του κρατάει τα στοιχεία του
 μύθου που τον εξυπηρετούν και τα προσαρμόζει.

Έχουμε ήδη δει ότι ο Μανίλιος στηλιτεύει τους ποιητές των καταστερισμών
 διότι αντιστρέφουν την κοσμική σειρά, εξαρτώντας τον ουρανό από τη γη, και όχι,

αιτιολόγηση αυτής της αλλαγής βλ. στη συνέχεια). Ωστόσο, οι βασικές πηγές που πραγματεύονται την
 Τιτανομαχία (ΗΣίοδος, Θ. 617-819, Απολλοδ. Βιβλ. 1.2.1) δε μνημονεύουν τον Βωμό. Γενικότερα για
 τον αστερισμό βλ. Condos (1997) 38, 221.

¹⁰⁶ Innes (1979) 166-67, Hardie (1986) 85.

όπως είναι ορθό, το ανάποδο (2.37-38). Ύστερα από σχεδόν εκατό στίχους ο ποιητής χρησιμοποιεί ένα δίστιχο που, όπως σωστά έχει αναγνώσει η Volk¹⁰⁷, υπαινίσσεται τον μύθο της Γιγαντομαχίας 2.127-28: *quis neget esse nefas invitum prendere mundum/ et velut in semet captum deducere in orbem?* (ποιος θα αρνιόταν ότι είναι ανόσιο να συλληφθεί ο ουρανός χωρίς τη θέλησή του και, σαν αυτός να ήταν αιχμάλωτος, να οδηγηθεί στη γη;).

Η επίθεση στον ουρανό, η προσπάθεια υποβίβασής του στο επίπεδο της γης, συνιστά ανοσιούργημα (2.127 *nefas*) και απηχεί έντονα τη Γιγαντομαχία. Υπό αυτό το πρίσμα καλούμαστε να επιστρέψουμε στο πρώτο βιβλίο και στην εκεί σαφή μνεία στους Γίγαντες. Αυτοί είναι τα παιδιά της Γης, η οποία αποκαλείται μαινώμενη (1.421-22 *Terra [...] furribunda*). Σύμφωνα με τον μύθο, η Γαία γέννησε τους Γίγαντες για να εκδικηθούν τους Ολύμπιους θεούς που εκθρόνισαν τους Τιτάνες¹⁰⁸. Η ύπαρξη, λοιπόν, των Γιγάντων ταυτίζεται με την έφοδο στον ουρανό. Όλη η φύση μοιάζει να ανατρέπεται κατά την επίθεση τους στον Όλυμπο (1.425) και το μέγεθος της ανισορροπίας που προκαλείται τονίζεται με τη φυγή των έντρομων αστέρων (1.427). Ο φοβερός και ασύλληπτος κίνδυνος με τον οποίο ήρθαν αντιμέτωποι οι θεοί υπογραμμίζεται από την ανάγκη του Δία για κάτι επίσης ασύλληπτο, τη βοήθεια ενός άλλου Δία (1.423-24). Ο πιο δυνατός απ' όλους τους θεούς χρειάζεται, με άλλα λόγια, να διπλασιάσει τη δύναμή του.

Η νίκη των θεών παρουσιάζεται στο πέμπτο βιβλίο (5.339-43), όπου επενδύεται με όρους που θυμίζουν *ιερό πόλεμο*:

Quid regione Nepae vix partes octo trahentis
Ara ferens turis stellis imitantibus ignem, 340
in qua devoti quondam cecidere Gigantes,
nec prius armavit violento fulmine dextram
Iuppiter, ante deos quam constitit ipse sacerdos?

*Και τι να αναφέρω για την περιοχή του Σκορπιού
που μόλις που υψώνεται κατά οκτώ μοίρες,
και εμφανίζεται ο Βωμός με τα αστέρια του να μιμούνται
τη φωτιά του θυμιάματος, στον οποίο Βωμό κάποτε οι Γίγαντες
αφού προσέφεραν τον εαυτό τους, ανατράπηκαν,*

¹⁰⁷ Volk (2001) 106.

¹⁰⁸ Απολλοδ. Βιβλ 1.6.1-2

και ούτε πιο πριν ο Δίας όπλισε το δεξί του χέρι με τον βίαιο κεραυνό, παρά μόνον αφού εμφανίστηκε αυτοπροσώπως μπροστά στους θεούς ως ιερέας.

Ο Δίας μετατρέπεται σε ιερέα (*sacerdos*) ο οποίος πριν πολεμήσει, στήνει τον Βωμό, πράξη αναμφίβολα θρησκευτική. Το δεξί αποτελεί το χέρι με το οποίο γίνονται οι προσφορές πάνω στον βωμό προς τους θεούς, όπως μας πληροφορεί ο Ερατοσθένης κατά τη δική του πραγμάτευση του αστερισμού (*Κατ. 3. 39 και τῇ χειρὶ ἐφάπτονται τῇ δεξιᾷ*). Μπορούμε να φανταστούμε τον Δία να ακουμπά το δεξί του χέρι στον Βωμό, προτού το οπλίσει με τον κεραυνό του. Η έννοια του *sacerdos* και του βωμού ξετυλίγει άλλες προοπτικές, με πρώτη εκείνη που ενισχύει την ανοσιότητα που συνιστά η πράξη των Γιγάντων (2.127 *nefas*). Η ανίερη έφοδος των Γιγάντων αντιμετωπίζεται με καθαγιασμένα μέσα. Η δεύτερη σημασία του *sacerdos* συνδέεται με την αποστολή και τον ρόλο του Μανίλιου, καθοδηγώντας τον αναγνώστη πίσω στο πρώτο προοίμιο (1.20-22): *bina mihi positis lucent altaria flammis,/ad duo templa precor duplici circumdatus aestu*.

Ο Μανίλιος χρησιμοποιεί για τον εαυτό την εικόνα ενός *sacerdos*, έννοια που ενυπάρχει ως έναν βαθμό σε αυτή του *vates*. Στο προοίμιο υπάρχει, αντί της λέξης *ara*, η συνώνυμή της, *altaria*, ενώ στον αμέσως επόμενο στίχο απαντά το ουσιαστικό *templa*. Ναός και βωμός, βρίσκονται επίσης σε γειτνιάζοντες στίχους στην πρώτη αναφορά στη Γιγαντομαχία (1.420-21 *ipsius hinc mundo templum est, victrixque solutis/Ara nitet sacris, vastos cum Terra Gigantas*). Όπως και σε άλλες περιπτώσεις που έχουν ήδη εξεταστεί, η δεύτερη αναφορά στη Γιγαντομαχία, πιο σύντομη, συμπληρώνει την πρώτη. Οι λέξεις *templum* και *Ara* στο 1^ο βιβλίο, καθιστούν τον Δία *sacerdos* στο 5^ο. Με την ίδια λογική, οι λέξεις *altaria* και *templa* έχουν καταστήσει τον Μανίλιο *vates* (1.23). Ο Μανίλιος, ως εκ τούτου, συσχετίζει την εικόνα του ως θεόπνευστου ποιητή με την εικόνα του Δία.

Ο πατέρας των θεών νικά τους Γίγαντες και «κατεβάζει» τη γη απ' τον ουρανό. Ο Μανίλιος ψέγει τους ποιητές των καταστερισμών και σε αντίθεση με εκείνους, αυτός δεν προσπαθεί να «ανεβάσει» τη γη στον ουρανό, αλλά αφιερώνει στον τελευταίο εξαρχής την αξία που του αναλογεί.

Ερχόμαστε πλέον αντιμέτωποι με την απορία τού γιατί ο Μανίλιος σχετίζει τον Βωμό με τους Γίγαντες και όχι με τους Τιτάνες, όπως οι πηγές του (Ερατ. *Κατ.39*, Υγίν.

Αστρ. 2.39). Η απάντηση πρέπει να αναζητηθεί στο τι εξυπηρετούν στο έργο του οι πρώτοι και τι οι δεύτεροι. Οι Τιτάνες είναι και αυτοί παιδιά της Γης, και μάλιστα η πρώτη γενιά. Όμως οι Τιτάνες είναι παλαιότεροι από τους Ολύμπιους θεούς και δε συμβάλλουν στην εικονοποιία της γης που υψώνεται για να επιτεθεί στον ουρανό. Το αντίθετο, οι μετέπειτα Ολύμπιοι είναι εκείνοι που διασαλεύουν την τάξη και πασχίζουν να εκθρονίσουν τον Κρόνο και τους Τιτάνες. Η ιδεολογία του Μανίλιου εδράζεται σε μια εικόνα ευταξίας που θέλει τον ουρανό, ή αλλιώς, τον Όλυμπο, ψηλά, να δέχεται απειλή από κάτω. Αυτή η εικόνα της ανόσιας ανατροπής είναι συνδεδεμένη με τους Γίγαντες, που, εν τέλει, γεννήθηκαν για να επιτεθούν στον ουρανό, οπότε ο Βωμός στα *Αστρονομικά* τελικά συνδέεται με αυτούς, όχι με τους Τιτάνες.

β) Ο Γίγαντας που εκπόρθησε τον ουρανό

Ο Λουκρήτιος στο έργο του δεν αναφέρεται αυτόνομα και λεπτομερώς στον μύθο της Γιγαντομαχίας, όπως έκανε λ.χ. με τον Φαέθοντα, όμως τον επικαλείται και τον υπαινίσσεται στα εγκώμια που πλέκει για τον *Επίκουρο*. Στο *DRN* εντοπίζουμε εικονοποιία που θυμίζει την έφοδο των Γιγάντων στον ουρανό, και αξιοποιείται φιλοσοφικά. Ήδη στο πρώτο βιβλίο διαβάζουμε (1.72-79):

ergo vivida vis animi pervicit et extra
processit longe flammantia moenia mundi
atque omne immensum peragravit mente animoque,
unde refert nobis victor quid possit oriri, 75
quid nequeat, finita potestas denique cuique
qua nam sit ratione atque alte terminus haerens.
quare religio pedibus subiecta vicissim
opteritur, nos exaequat victoria caelo.

*Έτσι η σθεναρή ορμή του νου του υπερίσχυσε και
προχώρησε μακριά, έξω από τα φλογισμένα τείχη του κόσμου
και διέσχισε με το μυαλό και το πνεύμα του ολόκληρο το σύμπαν,
απ' όπου ως νικητής αποκαλύπτει σε εμάς τι μπορεί να υπάρξει,
τι δεν μπορεί, τελικά με ποια βαθιά λογική υπάρχει
στο κάθε πράγμα περιορισμένη δύναμη και αμετακίνητο όριο.
Έτσι, η θρησκεία, με τη σειρά της, γκρεμισμένη κάτω από πόδια
συντρίβεται, η νίκη μάς εξισώνει με τον ουρανό.*

Το μεγαλείο του Επίκουρου περιγράφεται μέσα σε πολεμικά συμφραζόμενα. Ο Έλληνας φιλόσοφος, έχοντας περιδιαβεί με τον νου του το σύμπαν, επιστρέφει νικητής, σαν να έχει πολεμήσει και, τελικά, εκπορθήσει τα μυστικά του. Αυτός του ο θρίαμβος εκμηδενίζει τη θρησκεία¹⁰⁹.

Στο πέμπτο βιβλίο, σε ανάλογα φιλοσοφικά συμφραζόμενα, και με παρόμοια πολεμική φρασεολογία, η αναφορά στους Γίγαντες είναι ρητή, και έτσι τα δύο χωρία αναμφίβολα συνδέονται (5.113-21):

multa tibi expediam doctis solacia dictis;
religione refrenatus ne forte rearis
terras et solem et caelum, mare sidera lunam, 115
corpore divino debere aeterna manere,
proptereaque putes ritu par esse Gigantum
pendere eos poenas inmani pro scelere omnis,
qui ratione sua disturbent moenia mundi
praeclarumque velint caeli restinguere solem 120
immortalia mortali sermone notantes;

*Θα σου προσφέρω μεγάλη παρηγοριά με σοφά λόγια·
για να μην τυχόν νομίζεις, χαλιναγωγημένος από τη θρησκεία,
ότι οι στεριές και ο ήλιος και ο ουρανός, η θάλασσα, τα αστέρια,
το φεγγάρι, είναι γραφτό τους να υπάρχουν αιώνια με θεϊκό σώμα,
και ως εκ τούτου να νομίζεις ότι είναι όσιο
να εκτίουν ποινές για τερατώδες έγκλημα, σαν να είναι οι Γίγαντες,
όλοι αυτοί που με τη λογική τους κατεδαφίζουν τα τείχη του κόσμου
και επιθυμούν να σβήσουν τον λαμπερό ήλιο του ουρανού
στιγματίζοντας με γλώσσα θνητή πράγματα αθάνατα.*

Η φράση *moenia mundi* (1.73, 5.119)¹¹⁰ αποτελεί –εκτός από το συναφές περιεχόμενο των στίχων– κρίκο που ενώνει τα δύο χωρία. Συνεξετάζοντας τα αποσπάσματα, ο Επίκουρος στο πρώτο βιβλίο παρομοιάζεται με έναν εκ των Γιγάντων (5.117) που κατακτά τα τείχη του κόσμου. Στο πέμπτο βιβλίο είναι εμφανές ότι η θρησκεία αποτελεί τροχοπέδη για τη γαλήνη του ανθρώπου. Προκαλεί την εντύπωση ότι τα ουράνια σώματα είναι ένθεα, και πως όσοι το αμφισβητούν αυτό πρέπει να

¹⁰⁹ West (1969) 57-63.

¹¹⁰ Για τους επικούρειους οι κόσμοι είναι άπειροι και ο καθένας τους οριοθετημένος με ένα διάπυρο «τείχος» αιθέρα που περιλαμβάνει τα ουράνια σώματα και που αποτελεί τα εμφανή του σύνορα. Ο Επίκουρος, σύμφωνα με τον Λουκρήτιο, είναι ο πρώτος που καταφέρνει να υπερβεί αυτά τα όρια και να ταξιδεύει στο σύμπαν. Βλ. Brown (1984) *ad loc.* 73 *flammantia moenia mundi*.

τιμωρούνται. Όμως, ο Επίκουρος δεν ανήκει στους τυπικούς Γίγαντες που απέτυχαν να εκπορθήσουν τον Όλυμπο. Το αντίθετο, εκείνος επιστρέφει νικητής από την εκστρατεία του (1.75) και διαλύει τη δεισιδαιμονία της θρησκείας, ελευθερώνοντας το ανθρώπινο γένος απ' τον φόβο του θανάτου.

Η φράση *moenia mundi*, υπάρχει και στη μέση του έργου (3.16), πάλι σε εγκώμιο προς τον Επίκουρο, στον οποίο ο Λουκρήτιος απευθύνεται στο β' πρόσωπο (3.14-17):

nam simul ac ratio tua coepit vociferari
naturam rerum divina mente coorta 15
diffugiunt animi terrores, moenia mundi
discedunt. totum video per inane geri res.

*Γιατί μόλις η διδασκαλία σου, που ξεπήδησε
από το θεϊκό σου πνεύμα, ξεκίνησε να βροντοφωνάζει
τη φύση των πραγμάτων, διασκορπίστηκαν οι φόβοι της ψυχής,
τα τείχη του κόσμου διαλύθηκαν. Μέσα σε όλο το χάος βλέπω
πράγματα να δημιουργούνται.*

Το περιεχόμενο και στα τρία χωρία είναι το ίδιο: ο Επίκουρος απεικάζεται ως Γίγαντας που φέρει σε πέρας την αποστολή του. Στο φιλοσοφικό σύστημα του Λουκρητίου η θρησκεία αποτελεί τον μεγαλύτερό του αντίπαλο. Έτσι, ο ποιητής ενσωματώνει στο οπλοστάσιο του τους Γίγαντες, που αποτελούν το πλέον γνωστό παράδειγμα σύγκρουσης με τους Ολύμπιους θεούς, δηλαδή την ίδια την ύπαρξη της θρησκείας (*religio*). Για τον Λουκρήτιο οι θεοί δε συμβολίζουν την τάξη και οι Γίγαντες το χάος, αλλά ακριβώς το αντίστροφο. Η *religio* προκαλεί χάος στους ανθρώπους με τον φόβο που τους ενσπείρει και οι Γίγαντες που τη νικούν, είναι, εν τέλει, απελευθερωτές και ευεργέτες του ανθρώπινου είδους¹¹¹. Οι Γίγαντες στο *DRN* είναι θετικό σύμβολο, και έτσι, με τη μυθική παράδοση τροποποιημένη, παρουσιάζονται ως νικητές.

Όταν ο Μανίλιος επιτίθεται στην επικούρεια φιλοσοφία στο πρώτο βιβλίο, χρησιμοποιεί ειρωνικά την ορολογία του Κήπου και αναφέρει την ίδια αυτή φράση, *moenia mundi*, που ο Λουκρήτιος χρησιμοποιεί φορμουλαϊκά, για να συνδιαλλαγεί με τον προγενέστερό του ποιητή και φιλοσοφικό αντίπαλο¹¹² (1.483-91):

¹¹¹ Hardie (1986) 188-89.

¹¹² Liuzzi (1995) *ad loc.* 486, Feraboli, S. et all. (2001) *ad loc.* 485-500.

Ac mihi tam praesens ratio non ulla videtur,
qua pateat mundum divino numine verti
atque ipsum esse deum, nec forte coisse magistra, 485
ut voluit credi, qui primus moenia mundi
seminibus struxit minimis inque illa resolvit;
e quibus et maria et terras et sidera caeli
aetheraque immensis fabricantem finibus orbes
solventemque alios constare, et cuncta reverti 490
in sua principia et rerum mutare figuras.

*Και για μένα δεν υπάρχει κανένα τόσο παραστατικό επιχείρημα,
με το οποίο να αποδεικνύεται ότι το σύμπαν περιστρέφεται
με θεϊκή βούληση και ότι το ίδιο είναι ο θεός, και πως
δε δημιουργήθηκε από τη συνένωση των επιμέρους στοιχείων
υπό την κυριαρχία της τύχης, όπως ήθελε να κάνει πιστευτό
αυτός που πρώτος τα τείχη του κόσμου έχτισε με άτομα
απειροελάχιστα στο μέγεθος και σε αυτά τα αποσυναρμολόγησε.
Υποστήριζε ότι από αυτά συντίθενται και οι θάλασσες και οι στεριές
και τα αστέρια του ουρανού και ο αιθέρας ο οποίος
μέσα στα αχανή όριά του κατασκευάζει κόσμους και άλλους
τους καταστρέφει, και ότι τα πάντα επιστρέφουν στα αρχικά τους
στοιχεία και μεταβάλλουν τα σχήματα των πραγμάτων.*

*Αυτός που πρώτος τα τείχη του κόσμου (moenia mundi) έχτισε με άτομα απειροελάχιστα
στο μέγεθος (1.486-87). Δεν κατονομάζει τον Επίκουρο, αλλά αυτόν υπαινίσσεται
χρησιμοποιώντας τη φρασεολογία του Λουκρητίου, που εξυμνούσε τον δάσκαλό του
ως καταστροφέα των τειχών και κατακτητή της γνώσης που αυτά έκρυβαν. Ο Μανίλιος
με καυστικό τρόπο παρουσιάζει τον Επίκουρο τόσο ως αυτόν που έχτισε τα τείχη,
δηλαδή με βάση την ατομική θεωρία¹¹³, όσο και αυτόν που τα γκρέμισε, ερειδόμενος
στην εικόνα του Λουκρητίου. Το *qui primus* (Αστρ. 1.486) έχει χρησιμοποιηθεί πιο πριν
από τον Λουκρήτιο για τον δάσκαλό του (DRN. 1.65, *primum*, 1.66 *primusque*, 1.71
primus 3.2 *qui primus*), ο οποίος εγκωμιάζεται ως *inventor* της αληθινής φιλοσοφίας.
Στα *Αστρονομικά* παρωδείται ως ο *inventor* κάποιου ανυπόστατου πράγματος, που εν
τέλει, δεν έγινε και πιστευτό (1.486 *ut voluit credi*). Το σύμπαν δεν είναι αποτέλεσμα
της τύχης (1.485), όπως δεν υπάρχουν *moenia mundi*. Ακυρώνεται, λοιπόν,*

¹¹³ Μπορεί ο Επίκουρος να διέδωσε την ατομική θεωρία, αλλά οι εμπνευστές της ήταν ο Λεύκιππος και ο Δημόκριτος, Taylor (1999) 157. Πάντως ο Μανίλιος, δεδομένης και της λουκρητιανής φρασεολογίας, τον Επίκουρο φαίνεται να έχει στον νου του.

αναγκαστικά και η εικόνα του Επίκουρου ως πολεμιστή, ως Γίγαντα, που κατορθώνει να καταλάβει τον ουρανό.

Στον Λουκρήτιο, τόσο ο Επίκουρος, όσο και οι άνθρωποι που ακολουθούν τη φιλοσοφία του, υψώνονται στον ουρανό (1.79, 6.7-8):

nos exaequat victoria caelo

Η νίκη μάς εξισώνει με τον ουρανό.

*cuius et extincti propter divina reperta
divulgata vetus iam ad caelum gloria fertur.*

*Και παρόλο που αυτός έσβησε, χάρη στις διαδεδομένες
θεϊκές του ανακαλύψεις η παλιά δόξα τώρα υψώνεται στον ουρανό.*

Η αποκαθήλωση των θεών που κατόρθωσε ο Επίκουρος, συνεπάγεται την αντικατάστασή τους από τον ίδιο και όσους μούνται στο δόγμα του. Οι άνθρωποι μέσω της επικούρειας φιλοσοφίας εξισώνονται με τους θεούς¹¹⁴. Ο ίδιος ο Επίκουρος απομυθοποιεί τα ουράνια σώματα (5.114-16) και επιθυμεί με τη *ratio* να σβήσει τον ήλιο (5.120), με άλλα λόγια να απογυμνώσει το ουράνιο σώμα από το θρησκευτικό στοιχείο με το οποίο είναι εσφαλμένα ενδεδυμένο. Προς το τέλος του τρίτου βιβλίου, μάλιστα, ο Επίκουρος παρομοιάζεται ο ίδιος με τον ήλιο (3.1043-44):

*qui genus humanum ingenio superavit et omnis
restinxit stellas exortus ut aetherius sol*

*Ο οποίος ξεπέρασε με το πνεύμα του το ανθρώπινο γένος
και αφού ανέτειλε σαν αιθέριος ήλιος, έσβησε όλα τ' αστέρια.*

Ο Λουκρήτιος δε συνδυάζει την εικόνα των Γιγάντων απλώς με τον Όλυμπο. Επεκτείνει την εικονοποιία σε όλον τον ουρανό και τα ουράνια σώματα απ' τα οποία προσπαθεί να αφαιρέσει κάθε θεϊκή έννοια (5.115-16, 5.120-21) και να τα

¹¹⁴ Η αντιστροφή των ρόλων υπογραμμίζεται εντονότερα καθώς το *caelo* (1.79) με το οποίο τελειώνει το χωρίο, έρχεται σε αντίθεση με το *in terris oppressa* του 1.63. Ταυτόχρονα η λέξη *caelo* αποτελεί υπαινιγμό στους επικούρειους θεούς οι οποίου ζουν έξω από τον *caelum*, μεταξύ των κόσμων. Χάρης στον Επίκουρο, η ανθρωπότητα μπορεί να προσεγγίσει τους αληθινούς θεούς πνευματικά (πρβλ. 3.322, 5.43-51). Βλ. Brown (1984) *ad loc.* 78-79 *caelo*.

γ) Το Πήλιο, η Όσσα, και ο Όλυμπος

Neve foret terris securior arduus aether,
adfectasse ferunt regnum caeleste Gigantas
altaque congestos struxisse ad sidera montes.
tum pater omnipotens misso perfregit Olympum
fulmine et excussit subiectae Pelion Ossae; 155
obruta mole sua cum corpora dira iacerent,
perfusam multo natorum sanguine Terram
inmaduisse ferunt calidumque animasse cruorem
et, ne nulla suae stirpis monumenta manerent,
in faciem vertisse hominum. sed et illa propago 160
contemptrix superum saevaue avidissima caedis
et violenta fuit: scires e sanguine natos.

59

υγράνθηκε και έδωσε ζωή στο ζεστό αίμα και,
για να μην παραμείνουν καθόλου μνημεία της δικής της ρίζας,
στην όψη τα έκανε ανθρώπους. Αλλά και εκείνη η γενιά υπήρξε
περιφρονητική προς τους θεούς και πολύ λαίμαργη για σκληρή
σφαγή, και βίαιη: ήξερες ότι από αίμα ήταν γεννημένοι.

Η εικόνα των Γιγάντων να συσσωρεύουν βουνά που φτάνουν ως τα αστέρια ομοιάζει με την εικονοποιία του Μανίλιου (1.426-27), ενώ σχεδόν το ίδιο συναντάμε και στους *Fasti* (5.39-40)¹¹⁶.

Ο Μανίλιος εστιάζει με έμφαση στην προσπάθεια των Γιγάντων να φτάσουν στο ουράνιο βασίλειο των θεών στοιβάζοντας βουνά, το ένα πάνω στο άλλο. Τα βουνά υψώνονται ως τους αστέρες, η γη, δηλαδή, προς τον ουρανό, πράγμα ανόσιο που συνιστά αντιστροφή της φύσης (1.425 *verti naturam crederet omnem*). Λεπτομέρειες όπως το Πήλιο και η Όσσα δεν αφορούν τον ποιητή των *Αστρονομικών*¹¹⁷, ο οποίος επιθυμεί να τονίσει μέσω της αφαίρεσης το θέμα του ανιέρου που συνιστά εν γένει η απόπειρα γεφύρωσης της Γης με τον Ουρανό.

Στις *Μεταμορφώσεις*, η Γη, μετά τον θάνατο των παιδιών της Γιγάντων, γονιμοποιεί τον εαυτό της με το αίμα τους και γεννά τους ανθρώπους (1.157-60). Πρόκειται για την πρώτη γενιά ανθρώπων, καθώς, όπως έχουμε εξετάσει, η δεύτερη προέρχεται από τις πέτρες που έριξαν πίσω τους ο Δευκαλίων και η Πύρρα (1.412-13). Οι πρώτοι επειδή προέρχονται από αίμα οι ίδιοι είναι αιμοσταγείς (1.162), ενώ οι άλλοι, προερχόμενοι από σκληρό υλικό, είναι σκληραγωγημένοι (1.414-15). Μπορεί το δεύτερο γένος των ανθρώπων να είναι αισθητά αναβαθμισμένο ποιοτικά και ηθικά, αλλά το γεγονός ότι και στις δύο περιπτώσεις η καταγωγή προέρχεται από τη Γη, δεν αλλάζει (*Μετ.* 1.157 *Terram*, *Μετ.* 1.393 *magna parens terra est*).

Ο Μανίλιος όχι μόνο κατάγει τους ανθρώπους από τους αστέρες, αλλά αποκλείει και κάθε υπόνοια «καλής» αναπαραγωγής. Ο Δίας, όπως θα φανεί στη συνέχεια, στέλνει με βία τους Γίγαντες πίσω στη μήτρα της Γης (2.877-78). Ακυρώνει την επικίνδυνη γέννα της και επαναφέρει την ισορροπία στη φύση. Στα *Αστρονομικά* οι Γίγαντες είναι τα μόνα τέκνα της Γης, και υπήρξαν καταστρεπτικά. Οι άνθρωποι δεν έχουν καμία σχέση μαζί τους.

¹¹⁶ 5.39-40 *extruere hi montes ad sidera summa parabant/ et magnum bellum sollicitare Iovem*;

¹¹⁷ Για τα συγκεκριμένα όρη βλ. στη συνέχεια.

Η ιδέα της ανοσιότητας που είναι έντονη στα *Αστρονομικά* είναι εκπεφρασμένη ήδη στα *Γεωργικά*. Από την άλλη, ο Οβίδιος αντλεί από εκεί τις λεπτομέρειες για τη δική του περιγραφή και τα ονόματα των βουνών (*Γεω.* 1.278-83):

tum partu Terra nefando
Coemque Iapetumque creat saevumque Typhoea
et coniuratos caelum rescindere fratres. 280
ter sunt conati imponere Pelio Ossam
scilicet, atque Ossae frondosum involvere Olympum;
ter pater exstructos disiecit fulmine montis.

*Τότε με ανόσια γέννα η Γη
δημιουργεί τον Κόιο και τον Ιαπετό και τον άγριο Τυφωέα
και τα αδέρφια που ορκίστηκαν να διαλύσουν τον ουρανό.
Τρεις φορές αποπειράθηκαν, σίγουρα, να τοποθετήσουν
την Όσσα πάνω στο Πήλιο, και από την Όσσα να κυλήσουν
πάνω στον φυλλώδη Όλυμπο·
τρεις φορές ο πατέρας με τον κεραυνό του κατεδάφισε
τα βουνά που είχαν συσσωρεύσει.*

Ο Βιργίλιος μέσα σε τρεις στίχους αναφέρει τέσσερεις γενιές παιδιών της Γης. Ο Κόιος και ο Ιαπετός είναι Τιτάνες¹¹⁸, ο Τυφώνας, οι Γίγαντες, και τελευταίοι είναι οι Αλωάδες, δηλαδή ο Εφιάλτης και ο Ώτος. Αυτοί δεν αναφέρονται ονομαστικά, αλλά μέσα από την παράδοση που τους θέλει να προσπαθούν να σκαρφαλώσουν στον Όλυμπο, τοποθετώντας το όρος Όσσα πάνω στο Πήλιο. Στην πραγματικότητα οι Αλωάδες δεν είναι τέκνα της Γης, αλλά της Ιφιμέδειας¹¹⁹. Ο Βιργίλιος φαίνεται να μην ενδιαφέρεται τόσο για την ακριβή γενεαλογία της Γης, αλλά για υπερμεγέθη πλάσματα που απείλησαν τον Όλυμπο.

¹¹⁸ Για τον Κόιο βλ. Ησιοδ. *Θεογ.* 132-36, 404-10, για τον Ιαπετό Ομ. *Ιλ.* 8. 478-81, Ησιόδ. *Θεογ.* 132-36, 507-11, Απολλοδ. *Βιβλ.* 1.2.3.

¹¹⁹ *Ιλ.* 5.285, *Οδ.* 12. 305-19.

δ) Τυφώνας

Με παρεμφερή λογική ο Μανίλιος αναφέρεται στον Τυφώνα ως έναν εκ των Γιγάντων¹²⁰, παρόλο που σύμφωνα με την παράδοση, ο Τυφώνας, ή Τυφωέας, είναι το παιδί που γέννησε η Γαία για να εκδικηθεί την ήττα των Γιγάντων¹²¹ (2.874-80).

merito Typhonis habentur
horrendae sedes, quem Tellus saeva profudit, 875
cum bellum caelo peperit nec matre minores
exstiterunt partus. sed fulmine rursus in alvum
compulsi, montesque super rediere cadentes,
cessit et in tumultum belli vitaeque Typhoeus.
ipsa tremit mater flagrantem monte sub Aetna. 880

*Επάξια θεωρούνται οι τρομερές κατοικίες του Τυφώνα,
τον οποίο η άγρια Γαία ξέβρασε, όταν γέννησε πόλεμο
εναντίον του ουρανού και δημιουργήθηκαν τέκνα
όχι μικρότερα από τη μάνα τους. Αλλά αφού απωθήθηκαν
με τον κεραυνό πίσω στη μήτρα, και από πάνω τα βουνά επέστρεψαν
καθώς κρημνίζονταν, κατέληξε και ο Τυφωέας στον τάφο
του πολέμου και της ζωής του. Η ίδια η μητέρα του σείεται
όταν αυτός φλέγεται κάτω απ' το βουνό Αίτνα.*

Η αναφορά στον Τυφώνα γίνεται στα πλαίσια της «δωδεκάτροπου»¹²², στην οποία ο δεύτερος και όγδοος *locus* ονομάζονται *sedes Typhonis*. Ο Μανίλιος, λοιπόν, δράττεται της ευκαιρίας για ένα βραχύ μυθολογικό *excursus*. Η Γη αποκαλείται *άγρια*, και έτσι δημιουργείται σύνδεση μεταξύ αυτού του χωρίου και του αμιγώς αφιερωμένου στους Γίγαντες: (1.421-22) *Terra furribunda* από τη μία, (2.875) *Tellus saeva* από την άλλη. Εάν στο χωρίο του πρώτου βιβλίου υπογραμμίζεται η μεγάλη απειλή με την οποία ήρθαν αντιμέτωποι οι Ολύμπιοι, εδώ απουσιάζει οποιαδήποτε τέτοια μνεία. Οι Γίγαντες απωθούνται με τον κεραυνό του Δία, σπρώχνονται πίσω στη μήτρα της Γης¹²³.

¹²⁰ Ήδη από την αρχαιότητα υπήρχε σύγχυση σχετικά με τα διάφορα γιγαντόσωμα πλάσματα και τους μύθους τους, όπως οι Τιτάνες, οι Γίγαντες, οι Κύκλωπες, οι Εκατόγχειρες κλπ. Βλ. s.v. Giants

¹²¹ Σύμφωνα με τον Απολλόδο. *Βιβλ* 1.6.3. Γενικώς για τον Τυφώνα βλ. Ομ. *Ιλ.* 2.782-83, *Ησ. Θεογ.* 820-70 *Αισχ. Προμ. Δεσ.* 351-72, *Αντων. Λιβ. Μετ.* 28, *Υγίν. Fab.* 152.

¹²² Ο διαχωρισμός του κύκλου του παρατηρητή σε δώδεκα οίκους που ο καθένας τους επηρεάζει έναν διαφορετικό τομέα στη ζωή ενός ανθρώπου (*Οίκοι* ονομάζονται με τη σημερινή ορολογία. Στα α.ε. καλούνταν τόποι και στα λατινικά *loci* ή *templa*), Volk (2009) 79-80.

¹²³ Η φράση (2.878) *fulmine rursus in alvum compulsi* παρουσιάζει ομοιότητες με μια φράση που αναφέρεται στον Τυφώνα στη *Βιβλιοθήκη* του Ψευδο-Απολλόδωρου, (1.6.3) *ἐπ' αὐτὸν ὑπὸ τοῦ κεραυνοῦ πάλιν ὠθουμένων*. Στο ελληνικό κείμενο τα βουνά που εκτοξεύει ο Τυφώνας προς τους Ολύμπιους, ωθούνται με τον κεραυνό πίσω στον ίδιο. Στον Μανίλιο, οι Γίγαντες, που στέλνονται από τη Γη προς τους Ολύμπιους, ωθούνται με τον κεραυνό πίσω στη μήτρα της. Δεν αποκλείεται οι δύο περιγραφές να

Η εικόνα της τελευταίας ως μητέρας που γεννάει τους Γίγαντες για να πολεμήσουν τον ουρανό (1.429, 2.876), πλέον διορθώνεται. Οι Γίγαντες εκδιώκονται από τον ουρανό και επιστρέφουν στο χώμα όπου ανήκουν. Συμβολικά, η προσπάθεια της γης να εξισωθεί με τον ουρανό αποτυγχάνει, και επανέρχεται η ισορροπία στη φύση. Τα βουνά που είχαν στοιβαχθεί (1.426), τώρα καταρρέουν (2.878), και ο Τυφώας μετατρέπεται σε *tumultum* (2.879), μια λέξη όχι τυχαία, καθώς δηλώνει και τον τάφο αλλά και τον λόφο, διατηρώντας έτσι το στοιχείο της γης. Το κείμενο συμφωνεί με την παράδοση που θέλει τον Τυφώνα καταπλακωμένο από το βουνό της Αίτνας¹²⁴.

Ο Μανίλιος δεν μπαίνει στη λογική που μπήκε ο Οβίδιος να συμπεριλάβει τους Αλωάδες στους τυπικούς Γίγαντες (*Μετ.* 1.155) με το να αναφέρεται στην Όσσα και το Πήλιο. Οι Αλωάδες δεν ήταν παιδιά της Γης, και στη Γη είναι που έχει στραμμένη την προσοχή του ο Μανίλιος, όχι στην προσπάθεια κατάληψης του Ολύμπου. Σημασία έχει η Γιγαντομαχία και το συμβολικό περίβλημα με το οποίο ήταν ενδεδυμένη, και ο Τυφώνας, που μπορεί να μην ανήκε στη γενιά των Γιγάντων, αλλά ήταν σίγουρα τέκνο της Γης, και συνδέεται άμεσα μαζί τους, εφόσον γεννήθηκε για να εκδικηθεί την ήττα τους.

Το επίθετο *saevus*, που προσδιορίζει στα *Γεωργικά* τον Τυφώνα (1.279 *saevumque Typhoea*), στα *Αστρονομικά* χαρακτηρίζει πλέον τη μητέρα του τέρατος (2.875 *Tellus saeva*), διότι αυτή είναι που έχει ιδιαίτερη βαρύτητα στη θεματική του έργου.

ἱ οἱ Μεταμορφώσεις του Δωδεκάθεου

Σχετικά με τον Τυφώνα, ο Οβίδιος είναι πιο λεπτομερής από τον Μανίλιο (5.321-31, 5.346-61). Αξίζει να επικεντρωθούμε σε ορισμένα σημεία και να εξετάσουμε πώς τα αξιοποιεί ο Μανίλιος:

5.321-323

emissumque ima de sede Teyphoea terrae
caelitibus fecisse metum cunctosque dedisse
terga fugae

έχουν υπόψη τους κάποιο κοινό διακείμενο. Ενδιαφέρον αποτελεί, επίσης, ότι στη *Βιβλιοθήκη* ο Δίας παρουσιάζεται να καταδιώκει τον Τυφώνα πάνω σε άρμα φτερωτών ίππων (1.6.3 *Ζεὺς δὲ τὴν ἰδίαν ἀνακομισάμενος ἰσχύν, ἐξαίφνης ἐξ οὐρανοῦ ἐπὶ πτηνῶν ὀχούμενος ἵππων ἄρματι, βάλλων κερανοῖς ἐπ' ὄρος ἐδίωξε Τυφῶνα τὸ λεγόμενον Νῦσαν*). Δεν είμαστε σε θέση, βέβαια, να γνωρίζουμε αν αυτή η εικόνα είναι δημιούργημα του Ψευδο-Απολλόδωρου ή εάν απαντούσε σε προγενέστερη πηγή, την οποία ίσως ο Μανίλιος είχε λάβει υπόψη.

¹²⁴ Βλ. και *Αστρ.* 1.854 *et penetrant terras Aetnamque minantur Olympo* (και διαπερνούν (οι φλόγες) τη γη και την Αίτνα και απειλούν τον Όλυμπο).

*Ότι ο σταλμένος Τυφωέας από την πιο βαθιά έδρα της γης
ενέσπειρε φόβο στους επουράνιους και τους έκανε όλους
να τραπούν σε φυγή.*

5.327-331

“dux” que “gregis” dixit “fit Iuppiter, unde recurvis
nunc quoque formatus Libys est cum cornibus Ammon;
Delius in corvo est, proles Semeleia capro,
fele soror Pohebi, nivea Saturnia vacca, 330
pisce Venus latuit, Cyllenius ibidis alis”.

*Και είπε «γίνεται ο Δίας οδηγός του ποιμνίου, απ' όπου
ακόμα και τώρα έχει λάβει τη μορφή ο Λίβυος Άμμων με
κυρτά κέρατα· ο Δήλιος γίνεται κοράκι, ο γόνος της Σεμέλης
κάπρος, αίλουρος η αδελφή του Φοίβου, λευκή αγελάδα
η Κρονεία, σε ψάρι κρύφτηκε η Αφροδίτη, ο Κυλλήνιος
έγινε το πουλί ίβις.*

Ο Οβίδιος συμφωνεί με την παράδοση που θέλει τον Τυφωέα να ενσπείρει τεράστιο φόβο στους Ολύμπιους θεούς, οι οποίοι αναγκάστηκαν να τραπούν σε φυγή και να αλλάξουν μορφές σε ζώα προκειμένου να σωθούν¹²⁵. Ο Δίας ως αρχηγός των θεών, τώρα γίνεται αρχηγός-οδηγός των μεταμορφωμένων εκδοχών τους. Κατά τον Αντωνίνο Λιβεράλη, ο οποίος διασώζει και την ιστορία του Τυφώνα από το 4^ο βιβλίο των *Ετεροιουμένων* του Νικάνδρου, ο Δίας και η Αθηνά είναι οι μόνοι θεοί που δεν τράπηκαν σε φυγή κατά τη σύγκρουση με τον Τυφώνα¹²⁶.

Ο Οβίδιος είναι λεπτομερής ως προς την ήττα του Τυφωέα. Δηλώνει ποιο βουνό έχει καταπλακώσει ποιο μέλος του τέρατος (5.350-51), και στο τέλος αναφέρει πως η Αίτνα βαραίνει το κεφάλι του (5.352 *degravat Aetna caput*). Στην προσπάθειά του να αποτινάξει τα βουνά που τον κρατούν ακίνητο, κάνει τη γη να τρέμει (5.354-56). Η Γη τρέμει επίσης στον Μανίλιο, όταν ο Τυφώνας φλέγεται πλακωμένος από το όρος Αίτνα. Και στους δύο ποιητές δε γίνεται αναφορά στη μάχη των θεών με το τέρας. Στον Οβίδιο

¹²⁵ Η μεταμόρφωση των θεών σε ζώα κατά τη φυγή τους στην Αίγυπτο είναι πιθανότατα προσπάθεια των Ελλήνων να εξηγήσουν τον ζωομορφισμό των Αιγύπτιων θεών (Βλ. Λουκ. *Περί Θυσιών* 14, Πλουτ. *Περί Ίσιδος και Όσιρι* 379e-380a). Για τη σχέση της μεταμόρφωσης των θεών στον Πίνδαρο και τη σύνδεση με τον Ηρόδοτο, και την Αίγυπτο, όπου ο Τυφώνας φαίνεται να ταυτίζεται με τον Αιγύπτιο θεό Σεθ, βλ. Griffiths (1960). Για μια συνολικότερη επισκόπηση του μύθου του Τυφώνα, της προέλευσης και του συμβολισμού του βλ. Celoria (1992) 178-189. Για την παράδοση της μεταμόρφωσης των ολύμπιων θεών με αφορμή το κείμενο του Οβιδίου βλ. επίσης Bömer (1976) *ad loc.* 327 *gregis...Iuppiter*.

¹²⁶ *Αντ.Λιβ.* 28. *δείσαντες ἔφυγον πάντες εἰς τὴν Αἴγυπτον. Ἀθηνᾶ δὲ καὶ Ζεὺς ὑπελείφθησαν μόνοι.*

μάλιστα, η τελευταία εικόνα που έχουμε για τον Δία είναι αυτή που τον θέλει μεταμορφωμένο σε κριάρι κατά τη φυγή του. Στον Μανίλιο, από την άλλη, ο Δίας δεν παρουσιάζεται να τρέπεται σε φυγή. Η τελευταία εικόνα που έχουμε γι' αυτόν είναι να κατακεραυνώνει τον Τυφώνα.

ii Εγώ στο νερό, εσύ στ' αστέρια

Αναφορά στον Τυφώνα υπάρχει και σε δύο σημεία του 4^{ου} βιβλίου στα *Αστρονομικά*, τα οποία σχετίζονται με την παράδοση της μεταμόρφωσης των Ολύμπιων θεών. Στο χωρίο 4.579-82 ο Τυφώνας συνδέεται με το ζώδιο των Ιχθύων:

scilicet in piscem sese Cytherea novavit,
cum Babylo niacas summersa profugit in undas 580
anguipedem alatos umeros Typhona ferentem,
inseruitque suos squamosis Piscibus ignes.

*Είναι βέβαιο ότι η Κυθήρεια άλλαξε τον εαυτό της σε ψάρι
όταν βυθισμένη στα νερά της Βαβυλώνας δραπετεύσε
από τον οφιόποδα Τυφώνα με τους φτερωτούς ώμους,
και έβαλε τις φωτιές της στους λεπιδωτούς Ιχθείς.*

Η Αφροδίτη (4.579 *Cytherea*) μεταμορφώθηκε σε ψάρι¹²⁷. Οι Ιχθείς έπειτα καταστερίστηκαν, έγιναν το γνωστό ζώδιο, το οποίο χαρακτηρίζεται από τις μεταφορικές φωτιές της θεάς, δηλαδή το ερωτικό πάθος (4.582 *ignes*). Ο Τυφώνας περιγράφεται ως ον με φτερά και φίδια στα πόδια, ακολουθώντας σε γενικές γραμμές την παράδοση¹²⁸.

Στο ίδιο βιβλίο, όταν ο Μανίλιος έχει περάσει στη ζωδιακή γεωγραφία¹²⁹ επανέρχεται στον μύθο που λίγο πιο πριν είχε πραγματευτεί (4.800-802):

Piscibus Euphrates datus est, ubi ab his ope sumpta 800
cum fugeret Typhona Venus subsedit in undis,

¹²⁷ Στον Λιβεράλη η Αφροδίτη δεν αναφέρεται, ενώ αυτός που μεταμορφώνεται σε ψάρι είναι ο θεός Άρης, *Άρης δὲ (ἐγένετο) λεπιδωτὸς ἰχθύς*.

¹²⁸ Βλ. λ.χ. Απολλ. (1.6 *τὰ δὲ ἀπὸ μηρῶν σπείρας εἶχεν ὑπερμεγέθεις ἐχιδνῶν [...]* *pān δὲ αὐτοῦ τὸ σῶμα κατεπτέρωτο*), Αντ. (28. *ἐπεφύκεσαν [...]* *πτέρυγες· ἐκ δὲ τῶν μηρῶν μέγισται δρακόντων σπεῖραι*).

¹²⁹ Κατά τη ζωδιακή γεωγραφία οι χώρες ή και ευρύτερες περιοχές βρίσκονται η καθεμία υπό την επίδραση ορισμένου ζωδίου (*Αστρ.* 4.585-86 *nunc age diversis dominantia sidera terris percipe*). Η Ιταλία, λ.χ. βρίσκεται υπό την επίδραση του Ζυγού (4.773-74 *Hesperiam sua Libra tenet, qua condita Roma/ orbis et imperium retinet discrimina rerum*).

et Tigris et rubri radiantia litora ponti.

*Οι Ιχθείς ανατέθηκαν στον Ευφράτη, όπου, αφού δέχθηκε
τη βοήθειά τους η Αφροδίτη ενώ έτρεχε από τον Τυφώνα,
βυθίστηκε σε αυτά τα νερά, και στον Τίγρη και στις λαμπερές ακτές της
Ερυθράς Θάλασσας.*

Η περιοχή του Ευφράτη βρίσκεται κάτω από την αστρική επίδραση των Ιχθύων, εφόσον σε αυτήν την περιοχή η Αφροδίτη δέχθηκε τη βοήθεια τους (5.800), δηλαδή πήρε τη μορφή τους, ώστε να μπορέσει να κρυφτεί. Η προαναφερθείσα φράση *Babyloniacas undas* (5.580), εδώ συγκεκριμενοποιείται μιας και πλέον βρισκόμαστε στο πεδίο της ζωδιακής γεωγραφίας: *Euphrates* (5.800), *Tigris* (5.802), *rubri ponti* (5.802). Επίσης, με *variatio* η μέχρι πρότινος *Cytherea* (5.579) είναι τώρα *Venus* (5.801).

Εφόσον ο Μανίλιος παρουσιάζει την Αφροδίτη μεταμορφωμένη σε ιχθύ, σημαίνει ότι αποδέχεται τον μύθο που θέλει τους ολύμπιους θεούς να αλλάζουν μορφές προκειμένου να σωθούν από τον Τυφώνα. Παρ' όλα αυτά, η Αφροδίτη και η αλλαγή της σε ψάρι είναι η μόνη αναφορά που εντοπίζεται στο έργο σχετικά με αυτήν την παράδοση. Ο Μανίλιος εσκεμμένα δεν παρουσιάζει τους άλλους θεούς να μεταμορφώνονται έντρομοι, πολύ περισσότερο τον Δία. Ο πατέρας των θεών που, όπως έχουμε δει, ενσαρκώνει στα *Αστρονομικά* έναν ρόλο εξισορροπητικό, θα ήταν ατυχές να παρουσιάζεται να λιποψυχεί και να τρέχει τρομοκρατημένος. Λογικά ο Μανίλιος θα ακολουθούσε την παράδοση εκείνη που θέλει τους θεούς να μεταμορφώνονται, αλλά που εξαιρεί την Αθηνά και τον Δία, διατηρώντας έτσι το σύμβολό του ανέπαφο.

Η δυσκολία της σύγκρουσης έχει τονιστεί κατά τη διάρκεια της Γιγαντομαχίας και η άσχημη θέση στην οποία βρέθηκε ο Δίας υπογραμμίστηκε με την ανάγκη του για ακόμη έναν Δία. Ποτέ, όμως, δε σκέφτηκε να τραπεί σε φυγή. Αντιθέτως, αυτή η αντίδραση αποδίδεται στα αστέρια (1.427 *et iam vicinos fugienta sidera colles*), πράγμα που είχαν κάνει και κατά τη διάρκεια της λοξοδρόμησης του άρματος του Φαέθοντα (4.836 *fugeruntque novas ardentia sidera flammis*). Και στις δύο περιπτώσεις ο Δίας επανέφερε την τάξη.

Η συντομότητα αναφορά στις *Μεταμορφώσεις* της αλλαγμένης σε ψάρι Αφροδίτης μοιάζει να ωχριά μπροστά στον Μανίλιο (5.331): *pisce Venus latuit*. Η

αλήθεια είναι ότι ο Μανίλιος, όμως, δεν είχε μόνο αυτό το έργο του Οβιδίου ως πρότυπο, αλλά καταρχήν τους *Fasti* (2.461-63¹³⁰):

terribilem quondam fugiens Typhona Dione,
venit ad Euphraten comitata Cupidine parvo
inque Palaestinae margine sedit aquae.

Όταν ενώ η Διώνη τρεπόταν σε φυγή από τον φοβερό Τυφώνα
έφτασε στον Ευφράτη συνοδευόμενη από τον μικρό Έρωτα
και έκατσε στην όχθη του νερού της Παλαιστίνης.

Ο Μανίλιος μοιάζει να έχει λάβει υπόψιν του αυτό το τρίστιχο και να έχει μοιράσει τις επιρροές του στα δύο χωρία που εξετάσαμε πιο πριν. Αναλυτικότερα: Το (*Fasti* 2.463) *Palaestinae [...] sedit aquae* θυμίζει το (*Αστρ.* 4.580) *Babyloniacas [...] profugit in undas*. Ενώ το (*Αστρ.* 4.801) *cum fugeret Typhona Venus subsedit in undis* κάλλιστα ανακαλεί το (*Fasti* 2.461) *terribilem quondam fugiens Typhona Dione*¹³¹. Επίσης, το (*Fasti* 2. 461-63) *Dione [...] margine sedit aquae* έχει γίνει στον Μανίλιο (4.801) *Venus subsedit in undis*. Στους *Fasti* η Αφροδίτη δεν έχει πέσει μέσα στο νερό, και λίγο πιο κάτω διαβάζουμε (2.467) *dum latet, insonuit vento nemus* (ενώ κρύβεται, ήχησε το άλσος από τον άνεμο).

Είναι πολύ πιθανόν πως ο Μανίλιος είχε συμβουλευτεί και τα δύο έργα του Οβιδίου, στα οποία για το επεισόδιο με την Αφροδίτη χρησιμοποιείται το ρήμα «κρύβομαι» (*Μετ.* 5.331 *latuit*, *Fasti* 2.467 *latet*), που στην πρώτη περίπτωση έχει την έννοια του «μεταμορφώνομαι». Ο Μανίλιος, όμως, προτιμά να το αγνοήσει. Το ρήμα που χρησιμοποιεί για να αναφερθεί στην αλλαγή της Αφροδίτης σε ιχθύ, δεν είναι κάποιο ρήμα τυπικό μεταμόρφωσης (*vertere, mutare, transformare*), ούτε το *lateo* του Οβιδίου. Επιλέγει το ρήμα (4.579) *ponavit* που μπορεί να σημαίνει και «ανανέωσε» (*OLD s.v.*), εφόσον αυτός στην ουσία τροποποιεί το κείμενο που έχει βρει από την προηγούμενη παράδοση, και έτσι δίνει στον αναγνώστη στοιχεία για τον τρόπο που επεξεργάζεται το έργο του.

Από όλες τις πηγές που αναφέρουν τη μεταμόρφωση των θεών κατά τη φυγή τους από τον Τυφώνα, μόνον ο Οβίδιος κάνει σαφή μνεία στην Αφροδίτη και στη

¹³⁰ Το κείμενο των *Fasti* βασίζεται στην έκδοση των Page et al. (1959³).

¹³¹ Ήδη στον Κάτουλλο το όνομα «Διώνη» χρησιμοποιείται εναλλακτικά για την Αφροδίτη, Robinson (2011) *ad loc.* 461 *Dione*.

μεταμόρφωσή της σε ψάρι, γεγονός που ενισχύει τη μεταποιητική ανάγνωση του *nonavit*. Βέβαια, σύνδεση των Ιχθύων με την Αφροδίτη και τον Τυφώνα υπάρχει και στον (ψευδό) Υγίνο¹³², χωρίς βέβαια να μπορούμε να γνωρίζουμε ποια ήταν η σχέση του συγκεκριμένου συγγραφέα με το έργο του Οβιδίου ή του Μανίλιου.

Κατά την πραγμάτευση στα *Αστρονομικά* των χαρακτηριστικών όσων γεννιούνται κάτω από κάθε ζώδιο (4.122-293), και συγκεκριμένα, κατά την πραγμάτευση των Ιχθύων (4.273-91), διαβάζουμε στο τέλος (4.290-91):

fecundum genus est natis et amica voluptas
et celeres motus mutataque cuncta per aevum.

Στους γεννημένους [κάτω απ' τους Ιχθείς] υπάρχει
καρπερό γένος και αγαπητή ηδονή και γρήγορες κινήσεις
και κατά τη διάρκεια της ζωής όλα είναι αλλαγμένα.

Οι *ignes* (4.582), η επιθυμία, δηλαδή, που ενέσπειρε η Αφροδίτη στους Ιχθείς είναι η *voluptas*¹³³ που εδώ μεταφέρεται μέσα από το ζώδιο σε όσους γεννιούνται κάτω από τον αστερισμό τους. Όσοι γεννιούνται κάτω από τους Ιχθύες είναι καρπεροί και ερωτικοί, διότι το ζώδιο που τους κυβερνά σχετίζεται με την Αφροδίτη. Για να δικαιολογήσει, λοιπόν, το χαρακτηριστικό με το οποίο τελειώνει το ζώδιό του, ο Μανίλιος το συσχετίζει με τη θεά του Έρωτα και τον μύθο που βρήκε από τον Οβίδιο. Αυτή είναι η δική του προσθήκη στην παράδοση, είναι το δικό του νέο (*novum*) κομμάτι.

Ταυτόχρονα ο στίχος 4.291 (*mutataque cuncta per aevum*) είναι φορτωμένος με οβιδιανούς απόηχους, (Μετ. 1.1) *in nova fert animus mutatas dicere formas* και

¹³² *Αστρ.* 2.30 **Diognetus Erythraeus** ait quodam tempore **Venerem** cum Cupidine filio in Syriam **ad flumen Euphraten** venisse. Eodem loco repente **Typhona**, de quo supra diximus, apparuisse; **Venerem** autem cum filio in flumen se proiecisset et **ibi figuram piscium forma mutasse**; quo facto, **periculo esse liberatos**. Itaque postea Syros, qui in his locis sunt proximi, destitisse pisces edere, quod vereantur eos capere, ne simili causa aut eorum praesidia impugnare videantur, aut eos ipsos captare. Eratosthenes autem ex eo pisce natos hos dicit, de quo posterius dicemus. Για τον Diognetus Erythraeus, τον οποίο ο (ψευδό) Υγίνος αναπαράγει, δεν έχουμε καμία πληροφορία.

¹³³ Επιλέγω τη γραφή *voluptas* (χειρόγραφα G και L²) που υιοθετεί η Liuzzi (οι Housman και Gould επιλέγουν τη γραφή *voluntas* του χειρογράφου LM), βλ. Liuzzi (1994) *ad loc.* 290 *amica voluptas*. Θεωρώ πως το *voluptas* συνδέεται πιο ταιριαστά με την Αφροδίτη και την ερωτική επιθυμία που έβαλε στους Ιχθύες. Εάν διαβάσουμε *voluptas* συνδέονται επίσης νοηματικά τα δύο σκέλη του στίχου 290 **fecundum genus et amica voluptas**, όπως συνδέονται νοηματικά τα δύο σκέλη του στίχου 291 **et motus mutataque cuncta**, ειδικά εάν μεταφράσουμε το *motus* ως «αλλαγές» και όχι ως «κινήσεις» όπως έκανα εγώ, για να αποδώσω τη σβέλτη κίνηση των ψαριών καθώς κολυμπούν. Πρβλ. τη σχέση της *voluptas* με την Αφροδίτη στο DRN 1.1 *Aeneadum genetrix, hominum divomque voluptas*.

(15.165) *omnia mutantur*, (15. 178) *cuncta fluunt*.¹³⁴ Ο συσχετισμός είναι, βέβαια, παρακινδυνευμένος, αλλά οι λέξεις-κλειδιά που ξεκίνησαν από το *nonaniv*, δεν μπορούν να αγνοηθούν έτσι απλά. Δεν είναι δυνατόν όλοι οι υπαινιγμοί να είναι εξόφθαλμοι, όπως στο προοίμιο του τρίτου βιβλίου που επικοινωνεί άμεσα με το προοίμιο των *Μεταμορφώσεων* (*Αστρ.* 3.1 *In nova surgentem maioraque viribus ausum*). Ξέρουμε, πάντως, ότι η λέξη *novus* είναι μία λέξη που σίγουρα ο Μανίλιος έχει χρησιμοποιήσει για να επικοινωνήσει με τον Οβίδιο.

3. Συμπεράσματα

Η αναφορά σε μυθολογικά θέματα είναι έως έναν βαθμό αναμενόμενη, εφόσον ο Μανίλιος συνθέτει αστρολογική ποίηση, και οι αστερισμοί στην αρχαία σκέψη συνυφαίνονται με τα μυθικά γεγονότα στα οποία οφείλεται ο σχηματισμός τους. Είδαμε, όμως, ότι ο Μανίλιος εγκαλεί τους ποιητές των *Καταστερισμών*, ενώ ο ίδιος υπογραμμίζει την καινοτόμο πτυχή της θεματικής του στα λατινικά γράμματα. Τα χωρία που εξετάστηκαν στην παρούσα μελέτη καταδεικνύουν, όμως, ότι ο Μανίλιος δεν κάνει απλώς μνείες στον μύθο, αλλά σε αρκετές περιπτώσεις διακόπτει την «επιστημονική» του πραγμάτευση για να αναφερθεί σε αυτόν εκτενώς. Έτσι, εντοπίζεται φαινομενική ασυνέπεια, που προκύπτει από ορισμένες προγραμματικές δηλώσεις του ποιητή σε σχέση με το περιεχόμενο των στίχων που συνθέτει. Στην πραγματικότητα, ο Μανίλιος δεν καταδικάζει τους καταστερισμούς ως έννοια εν γένει, αλλά βάλλει εναντίον όσων τους παρουσιάζουν ως απλές, ψεύτικες ιστορίες, τις οποίες προβάλλουν στον νυχτερινό ουρανό, εξαρτώντας τον τελευταίο από τη γη, στην οποία υποτίθεται πως συνέβησαν. Στα *Αστρονομικά*, όπως είδαμε, μια τέτοια προσέγγιση αποτελεί διαστρέβλωση.

Με βάση τα εξετασθέντα χωρία, το συμπέρασμα που μπορεί να εξαχθεί είναι πως για τον Μανίλιο ο μύθος αποτελεί όχημα που τον βοηθά, αφενός, να παγιώσει τη φιλοσοφία του, και, αφετέρου, να συνομιλήσει με προηγούμενους ποιητές, οι οποίοι ασχολήθηκαν με τον μύθο πολύ περισσότερο απ' ό,τι ο ίδιος, και να δηλώσει έτσι τη

¹³⁴ Πρβλ. και τη σχετική φρασεολογία κατά την πραγμάτευση του Δευκαλίωνα και της Πύρρας.

διαφοροποίησή του. Σημαντικό ρόλο, επίσης, επιτελεί ο μύθος στα *Αστρονομικά*, καθώς αξιοποιείται για την προβολή της ίδιας της εικόνας του Μανίλιου ως ποιητή.

Αρχικά, λοιπόν, η γραμμή της φιλοσοφίας και της ιδεολογίας των *Αστρονομικών* εδραιώνεται μέσα από τον μύθο και καθίσταται πιο εύληπτη για τον αναγνώστη. Είναι πλέον σαφές πως για τον Μανίλιο ο *ουρανός* αποτελεί την κορωνίδα όλων των πραγμάτων που υπάρχουν στο σύμπαν και γύρω από αυτόν τον πόλο είναι που κατευθύνονται οι μυθολογικές αναφορές. Έτσι, στην περίπτωση του Ορφέα, αυτή που κυρίως εκθειάζεται είναι η Λύρα, καθότι, ως αστερισμός βρίσκεται στον ουρανό. Με την ίδια λογική, ο Σαλμωνέας που προσπάθησε να μιμηθεί τον *caelum* στη γη, τιμωρείται από τον Δία, όπως ακριβώς και οι Γίγαντες και ο Τυφώνας. Το ανθρώπινο γένος δεν έχει καμία σχέση με την έννοια της γης, έτσι εξοβελίζεται η Πύρρα από τη σύντομη αναφορά του σχετικού επεισοδίου στα *Αστρονομικά*, ενώ τα μοναδικά τέκνα που είχε ποτέ η Γαία, ήταν οι Γίγαντες και αποτελούσαν διαστρέβλωση της φύσης. Αντιθέτως, ο άνθρωπος οφείλει την ύπαρξή του στον ουρανό και τους αστέρες, είναι σύμφωνος με το σύμπαν, και σε αρμονία μαζί του.

Ο Μανίλιος είναι ένας έντονα αυτοαναφορικός ποιητής, ο οποίος κατασκευάζει μια σαφή εικόνα για το έργο που συνθέτει και παρουσιάζει τον εαυτό του μέσα από ποιητολογικά μοτίβα προσαρμοσμένα στη θεματική που έχει επιλέξει. Έτσι, οι ορφικές δυνάμεις του είναι ενισχυμένες, καθώς ο ίδιος δύναται να έλκει προς τη γη τα αστέρια, υιοθετώντας παρόμοιο ρόλο με τη Λύρα του μυθικού βάρδου, που κινεί την ουράνια σφαίρα. Ο Φαέθων, που αποτελεί τη μόνη περίπτωση μαζί με τον Δευκαλίωνα, που δεν αφορά αστερισμό, είναι μια ανώριμη εκδοχή του Μανίλιου. Όπως και εκείνος, πετάει με το φτερωτό του άρμα ανάμεσα στα αστέρια. Τονίζεται η παιδική ηλικία του Φαέθοντα, και ελαφρύνεται έτσι η υπαιτιότητά του. Ο ίδιος έχει πεθάνει, αλλά δεν αναφέρεται ο θάνατός του, όπως δηλαδή, συμβαίνει και με τον Ορφέα. Η περίπτωση του Βελλεροφόντη εντάσσεται στο ίδιο πλαίσιο με του Φαέθοντα. Ήρωες της μυθολογίας που παρουσιάζουν κοινά χαρακτηριστικά με την ποιητολογική εικόνα του Μανίλιου αντιμετωπίζεται με εύνοια από τον ίδιο. Ακόμη, ως *vates*, θεόπνευστος ποιητής, συνδέεται με τον Δία ως *sacerdos* που κατακεραυνώνει τους Γίγαντες και τον ανόσιο Σαλμωνέα. Ο πατέρας των θεών βρέθηκε αντιμέτωπος με μεγάλο κίνδυνο, όμως δε δειλίασε, έφερε σε πέρας το καθήκον του, όπως το φέρνει και ο Μανίλιος, έχοντας επιλέξει το δύσκολο έργο της αστρολογικής ποίησης.

Η παρουσία του μύθου στα *Αστρονομικά* αξιοποιείται, επίσης, από τον Μανίλιο για να συνομιλήσει με τους προγενέστερους ποιητές, οι οποίοι, λόγω πιο πρόσφορης

προν τον μύθο θεματικής, τον ανέπτυξαν σε μεγαλύτερη έκταση. Κατά κύρια βάση, αναφερόμαστε στους Ρωμαίους ποιητές, καθώς η διεκδίκηση του τίτλου του ανανεωτή και πρωτοπόρου από τον Μανίλιο σχετίζεται και με την ίδια τη λατινική γλώσσα, όχι μόνο με το περιεχόμενο και την ποιητική μορφή. Ο Μανίλιος εμβάλλει στοιχεία του μύθου στο έργο του και συναγωνίζεται τους προγενέστερους του στο δικό τους πεδίο.

Ο Γίγαντας Επίκουρος του Λουκρητίου, λοιπόν, στα *Αστρονομικά* ηττάται κατά κράτος από τον Δία, σύμβολο επαναφοράς της ισορροπίας μέσα στο έργο. Οι Γίγαντες δεν αποτελούν το έμβλημα της αποδέσμευσης από τη *religio*, όπως στο *DRN*. Αντιθέτως, είναι αφύσικοι, ανόσιοι, και εξαλείφονται από τον φορέα της κοσμικής αρμονίας. Ο Δίας στο *DRN* και τις *Μεταμορφώσεις* κατακεραυνώνει τον Φαέθοντα, στην πρώτη περίπτωση μάλιστα, παρακινημένος από οργή, ενώ στη δεύτερη μετά από παράκληση της Γης. Σε αντίθεση με αυτούς τους δύο, και κυρίως με τον Οβίδιο ο οποίος αναφέρεται στον μύθο εκτενώς, ο Μανίλιος κρατάει μόνο κάποιες λεπτομέρειες, οι οποίες μάλιστα δε σχετίζονται με τον θάνατο του Φαέθοντα. Όπως είδαμε, οι διαφορές τονίζονται βάσει κοινού λεξιλογίου και σύνταξης. Ο Φαέθων του Μανίλιου θαυμάζει τους αστέρες, του Οβιδίου το χρυσοποίκιλτο άρμα. Η Λύρα του Ορφέα έλκει αστέρες στον Μανίλιο, ενώ στις *Μεταμορφώσεις* ο Ορφέας είλκε δάση και βράχους. Ο Μανίλιος χρησιμοποιεί οβίδειο λεξιλόγιο για να παραπέμψει στον προηγούμενό του ποιητή, και να στρέψει την προσοχή του αναγνώστη στα λίγα σημεία που αυτός διατηρεί από τις εκτενείς αφηγήσεις του Οβιδίου. Δεν περιορίζεται, όμως, μόνος στο έπος του προγενέστερού του. Η περίπτωση των *Fasti* και της μεταμορφωμένης σε ιχθύ Αφροδίτης αποτελεί ένα αξιόλογο παράδειγμα πρόσληψης και δημιουργικής αξιοποίησης του μύθου στα *Αστρονομικά*.

Στο ποίημα του Μάρκου Μανίλιου ήρωες, θεοί, ή τέρατα, αναδύονται μέσα από στίχους που πραγματεύονται τον σχηματισμό του κόσμου, αναφέρονται στην ανατολή και τη δύση των αστερισμών, ή ευαγγελίζονται την πανταχού παρουσία του θεού στο σύμπαν. Ο μύθος γίνεται η κρυστάλλινη επιφάνεια που καθρεφτίζει την ιδεολογία που διαπνέει το ποίημα, το χάσμα που το χωρίζει από τα προηγούμενα έργα, και, εν τέλει, τον ίδιο τον Μανίλιο.

Βιβλιογραφία

- Anderson, W. S. (1997), *Ovid's Metamorphoses Books 1-5*, Norman.
- Austin, R. G. (2005), *Βεργιλίου Αινειάδος βιβλίο VI Σχόλια* (μτφρ.-επιμ. Τρομάρας, Λ.), Θεσσαλονίκη.
- Bailey, C. (1947), *Titi Lucreti Cari De Rerum Natura Libri Sex, Volume 3*, Oxford.
- Barchiesi, A. (1989), “Voci e istanze narrative nelle Metamorfosi di Ovidio”, *MD* 23: 55-97.
- (2009), “Phaethon and the Monsters” in Hardie, P. (ed.), *Paradox and the Marvellous in Augustan Literature and Culture*, Oxford, 163-188.
 - (2011), “Roman Callimachus” in Acosta-Hughes, B. et al. (eds.), *Brill's Companion to Callimachus*, Leiden-Boston, 511-533.
- Baraz, Y. (2016), “True Greatness of Soul in Seneca's *De constantia sapientis*” in Williams, G. D. – Volk, K. (eds.) *Roman Reflections. Studies in Latin philosophy*, Oxford, 157 – 171.
- Bass, R. C. (1977), “Some aspects of the structure of the Phaethon episode in Ovid's *Metamorphoses*”, *CQ* 27: 402-408.
- Beagon, M. (2009), “Ordering Wonderland: Ovid's Pythagoras and the Augustan Vision” in Hardie, P. (ed.), *Paradox and the Marvellous in Augustan Literature and Culture*, Oxford, 288-309.
- Belizia, L. (2010), *The Paranatellonta in ancient Greek astrological literature*, Genoa.
- Bömer, F. (1969), *P. Ovidius Naso Metamorphosen Buch I-III*, Heidelberg.
- (1976), *P. Ovidius Naso Metamorphosen Buch IV-V*, Heidelberg.
- Brown, M. (1984), *Lucretius De Rerum Natura 1*, Bristol.
- Bowra, C. M. (1952), “Orpheus and Eurydice”, *QC* 2: 113-126.
- Celoria, F. (1992), *The Metamorphoses of Antoninus Liberalis. A translation with a commentary*, London – New York.
- Clauss, J. J. (2004), “Vergil's sixth eclogue: The Aetia in Rome”, in Callimachus II, in Harder, M. A. et al. (eds.), *Leuven-Paris-Dudley, MA*, 71-94.
- Collard, C. et al. (1995), *Euripides, Selected fragmentary Plays vol. 1*, Warminster.
- Condos, T. (1997), *Star Myths of the Greeks and Romans: A sourcebook*, Ann Arbor.

Edwards, M. J. (1994), "Callimachus, Roman Poetry and the Impotence of Song", *Latomus* 53: 806-823.

Feraboli, S. et al. (2001), *Manilio. Il poema degli astri (Astronomica) vol. 1 libri I-II*, Milano.

- (2001), *Manilio. Il poema degli astri (Astronomica) vol. 2 libri III-V*, Milano.

Flammini, G. (1990), "La prefatio agli *Astronomica* di Manilio" in Santini, C.-Scivoletto, N. (eds.), *Prefazioni, prologhi, proemi di opera tecnico-scientifiche latine vol 1*, Roma, 29-64.

Fränkel, H. (1961), *Apollonii Rhodii Argonautica*, New York.

Fratantuono, L. (2015), *A Reading of Lucretius' De Rerum Natura*, New York.

Frazer, G. J. (1921), *Apollodorus. The Library vol. 1*, London–New York.

Forte, A. – Smith, C. (2016), "New riders, old chariots: poetics and comparative philosophy" in Seaford (ed.) *Universe and Inner Self in Early Indian and Early Greek Thought*, Edinburgh, 186-203

Gale, M. (2009), *Lucretius: De Rerum Natura V*, Oxford.

Glauthier, P. (2017), "Repurposing the Stars: Manilius, *Astronomica* 1, and the Aratean Tradition", *AJP* 138: 267-303.

Goold, G. P. (1992²), *Manilius: Astronomica*, Cambridge.

Griffith, G. (1960), "The Flight of the Gods before Typhon: An Unrecognized Myth", *Hermes* 88: 374-376.

Hannay, Mark (2016) *Magnanimus Phaethon: The Sublime in Ovid's Metamorphoses*, Research Master Thesis, Leiden.

Hardie, P. (1986), *Virgil's Aeneid: Cosmos and Imperium*, New York.

Heath, J. (1994), "The Failure of Orpheus" *TAPhA* 124: 163-196.

Hill, D. E. (1973), "The Thessalian Trick", *RhM* 116: 221-238.

Hofmann, H. (1986), "Ovid's Metamorphoses: carmen perpetuum, carmen deductum" in Cairns F. (ed.) *PLLS 5: 1985*, Liverpool, 223-242.

Hübner, W. (1982), *Die Eigenschaften der Tierkreiszeichen in der Antike: Ihre Darstellung und Verwendung unter besonderer Berücksichtigung des Manilius*, Wiesbaden

- (1984), "Manilius als Astrologe und Dichter", *ANRW* 2.32.1: 126–320.

- (1993), “Manilio e Teucro di Babilonia” in Liuzzi, D. (ed.) *Manilio fra poesia e scienza*, Lecce.
 - (2010), *Manilius, Astronomica, Buch V, Band 1: Einführung, Text, Übersetzung*, Berlin–New York.
 - (2010), *Manilius, Astronomica, Buch V, Band 2: Kommentar*, Berlin–New York.
- Innes, D. (1979), “Gigantomachy and Natural Philosophy”, *QC* 29: 165-171.
- Iozzo, M. (2012), “The Chimaera, Pegasus and Bellerophon in Greek Art and Literature”, in G. C. Cianferoni et al. (eds.), *Myth, Allegory, Emblem. The Many Lives of the Chimaera of Arezzo, Colloquium Getty Museum 2009*, Roma, 113-138.
- Kyriakidis, S. (2012), “Manilian Middles”, στο Δ. Νικήτας (επιμ.) (2012) *Laus et Gratia, in memoriam Κωνσταντίνου Γρόλλιου*, Θεσσαλονίκη, 39-60.
- . (υπό έκδοση), “Deflexus solito cursu: Phaethon between Ovid and Manilius”.
- Kyriakidis, S. and De Martino, F. (eds) (2004) *Middles in Latin Poetry*, Le Rane 38, Bari.
- Landels, J. (2000²), *Music in ancient Greece and Rome*, London–New York.
- Landolfi, L. (2003), *Integra Prata Manilio, I Proemi*, Bologna.
- Liuzzi, D. (1995), *M. Manilio Astronomica Libro I*, Lecce
- (1994), *M. Manilio Astronomica Libro IV*, Lecce.
 - (1997), *M. Manilio Astronomica Libro V*, Lecce.
- Lower, D. (2014), “Heavenly and earthly elements in Manilius’ *Astronomica*”, *Ramus* 43: 45-66.
- Magnone, P. (2016), “Soul chariots in Indian and Greek thought: polygenesis or diffusion?” in Seaford (ed.) *Universe and Inner Self in Early Indian and Early Greek Thought*, Edinburgh, 149-167.
- March, Jenny (2001), *Cassell’s dictionary of classical mythology*, London.
- Martin, J. (1969), *T. Lucreti Cari De Rerum Natura Libri sex*, Leipsig.
- Montarese, F. (2012), *Lucretius and his sources. A study of Lucretius, De Rerum Natura I 635-920*, Berlin – Boston.

- Moreno, F. M. (2011), "Non-musical Notes on the Orphic *Lyra* (OF 417)" in Herrero de Jáuregui et al. (eds.) *Tracing Orpheus. Studies of Orphic Fragments*, Berlin, 147-152.
- Myers, K. S. (1994), *Ovid's Causes: Cosmogony and Aetiology in Metamorphoses*, Ann Arbor.
- Mynors, R. (1969), *P. Vergili Maronis Opera*, New York.
- Musso, S. (2012), *La via lattea dei greci e dei romani. Manlio, Astronomica I 666-804*, Vercelli.
- Nelis, D. (1992), "Demodocus and the song of Orpheus: Ap. Rhod. Arg. 1, 496-511", *MH* 49: 153-170.
- Newman, J. K. (1967), *The concept of Vates in Augustan Poetry*, Bruxelles.
- Nock, A. D. (1927), "The *Lyra* of Orpheus", *CR* 41: 169-171.
- Nünlist, R. (1998), *Poetologische Bildersprache in der frühgriechischen Dichtung*, Stuttgart–Leipzig.
- Ogden, D. (2002), *Magic, witchcraft, and ghosts in the Greek and Roman worlds: a sourcebook*, Oxford.
- Packman, Z. M. (1976), «Ethics and Allegory in the Proem of the Fifth Book of Lucretius' "De Rerum Natura"», *CJ* 71: 206-212.
- Page, T. E. et al. (1959³), *Ovid's Fasti*, London.
- Pearson, A. C. (1917), *The fragments of Sophocles*, Cambridge.
- Platte, R. (2017), *Equine Poetics*, Washington.
- Reidweg, C. (1990), "The "Atheistic" Fragment from Euripides' Bellerophon (286 N²)", *ICS* 15: 39-53.
- Robinson, M. (2011), *Ovid Fasti Book 2*, New York.
- Sachs, C. (1943), *The Rise of Music in the Ancient World: East and West*, New York.
- Sansone, D. (1985), "Orpheus and Eurydice in the fifth century", *C&M* 36: 53-64.
- Santamaría, M. A. (2014), "The Song of Orpheus in the *Argonautica* and the Theogonic Library of Apollonius" in Guichard, L. et al. (eds.) *The Alexandrian Tradition. Interactions between Science, Religion, and Literature*, Bern, 115-140.
- Schlieter, J. (2016), "Master the chariot, master your Self: comparing chariot metaphors as hermeneutics for mind, self and liberation in ancient Greek and Indian

Sources” in Seaford (ed.) *Universe and Inner Self in Early Indian and Early Greek Thought*, Edinburgh, 168- 185.

Schrijvers, P. H. (1983), “Le chant du monde. Remarques sur "Astronomica" I 1-24 de Manilius”, *Mnemosyne* IV 36: 143-150.

Schwartz, E. (1984), *Aspects of Orpheus in classical literature and mythology*, Cambridge–Massachusetts.

Segal, C. (1989), *Orpheus. The myth of the poet*, Baltimore–London.

Simpson, M. (2001), *The Metamorphoses of Ovid*, Cambridge, MA.

Tarrant, R. J. (2004), *P. Ovidi Nasonis Metamorphoses*, New York.

Taylor, C.C.W. (1999), *The Atomists Leucippus and Democritus. Fragments, a text and translation with a commentary*, Toronto–Buffalo–London.

Thomas, R. F. (1993), “Callimachus back in Rome” in Harder, M. A. et al. (eds.) *Callimachus*, Groningen, 197-216.

Vian, F. (1952), *La Guerre des géants; le mythe avant l'époque hellénistique*, Paris.

Volk, K. (2001), “Pious and Impious Approaches to Cosmology in Manilius”, *MD* 42: 85-117.

- (2002), *The Poetics of Latin Didactic. Lucretius, Vergil, Ovid, Manilius*, New York.
- (2003), “Manilius' Solitary Chariot-Ride ("Astronomica" 2.138-40)”, *CQ* 53: 628-633.
- (2004), ““Heavenly Steps”: Manilius 4.119–121 and Its Background”, in Boustan, S.–Yoshiko Reed, A. (eds.) *Heavenly realms and earthly realities in late antique religions*, Cambridge, 34-46.
- (2009), *Manilius and his intellectual background*, Oxford.

West, D. (1969), *The Imagery and Poetry of Lucretius*, Edinburgh.

West, M. L. (1992), *Ancient Greek Music*, New York.

Wheeler, S. (2009), “Into New Bodies: The Incipit of Ovid's Metamorphoses as Intertext in Imperial Latin Literature”, *MD* 61: 147-160.

Wilson, A. M. (1986), “The prologue to Manilius 1”, in Cairns, F. (ed.) *PLLS 5: 1985*, Liverpool, 283-298.

Ziskowski, A. (2014), “The Bellerophon Myth in Early Corinthian History and Art”, *Hesperia* 83: 81-102.